

The Imperial Bank of Persia and Modern Credit Money in Qajar Iran:

The Tension between Institutional Development and Colonial Domination

Abolghasem Shadmanpour^{*}, Mahdi Kermani^{**}

Ahmadreza Asgharpourmasouleh^{***}, Ali Baghdar Delgosha^{****}

Abstract

Given the institutional turn in development studies and economic sociology's emphasis on money as a pivotal social institution, this research employs historical institutionalism and Geoffrey Ingham's "Social Theory of Money" to analyze the consequences of establishing the Imperial Bank during the Qajar era. Credit money and banking systems are fundamental pillars of modern societies, with their evolution reflecting a nation's development history. By securing the exclusive right to issue banknotes, the Imperial Bank introduced modern credit money into Iran's economy. The study posits that money is an institution possessing infrastructural and authoritative capacities. Findings reveal that granting this monopoly, without integrating it into domestic socio-economic networks and in the absence of effective political oversight, failed to achieve primary goals such as attracting foreign capital,

^{*} Ph.D. Candidate of Economic Sociology and Development, Department of Social Sciences, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran, shadmanpour@mail.um.ac.ir

^{**} Associate Professor, Department of Social Sciences, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran (Corresponding Author), m-kermani@um.ac.ir,
ORCID: 0000000331966599

^{***} Associate Professor, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran, ar.asgharpour@soc.ikiu.ac.ir

^{****} Assistant Professor, Department of History, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran, delgosha@um.ac.ir

Date received: 25/12/2025, Date of acceptance: 13/06/2026

industrial development, railway construction, or transitioning to the gold standard. Instead, the institution became a tool for strengthening British colonial influence. Ultimately, this institutional adaptation—incompatible with local contexts and negligent of the social nature of credit money—did not lead to economic prosperity. Rather, by disrupting political and social spheres, it confronted Iran's historical development path with significant material and perceptual obstacles, stifling opportunities for structural growth.

Keywords: Credit Money, Social Theory of Money, Imperial Bank of Persia, Qajar Era, Colonization, Economic Development.

Introduction

This article examines the establishment of the Imperial Bank of Persia and the emergence of modern credit money in Qajar Iran through the lens of economic sociology and historical institutionalism. Its central question is how the bank's monopoly over note issuance came to embody the tension between British colonial interests and the institutional requirements of development in Iran, and how that tension shaped the country's political economy. The core argument is that money is not a neutral medium of exchange, but a social and political institution intimately tied to sovereignty, market formation, and developmental capacity. From this perspective, the introduction of modern banking and credit money in Iran might have facilitated financial centralization, credit expansion, national market integration, and economic modernization. Yet because this process unfolded within a context marked by domestic despotism, fiscal insolvency, weak infrastructure, and imperial intervention, its developmental potential was profoundly constrained. As a result, the Imperial Bank became not merely a modern financial institution, but a political-colonial one whose operations left a lasting imprint on power relations, access to credit, and monetary sovereignty in Iran.

Materials and Methods

The study is grounded in historical institutionalism and uses process tracing as its principal methodological strategy. This approach makes it possible to analyze money and banking not as purely economic mechanisms, but as historically specific social institutions shaped by political structures and power relations. The research draws on both primary and secondary sources. Primary materials include diplomatic

39 Abstract

correspondence, administrative records, archival documents, and memoirs of actors associated with the bank and the Iranian state. Secondary sources include Persian and non-Persian scholarship on monetary history, banking history, Qajar political economy, and social theories of money and development. The analysis reconstructs the historical trajectory of the Imperial Bank's concession, institutional design, operational practices, relationships with the state and domestic economic actors, and broader social and political consequences. The findings are ultimately organized as a coherent causal narrative to show how the bank's institutional configuration and the conditions under which it was implanted helped produce a distinctive pattern of monetary transformation and institutional underdevelopment in Iran.

Discussion and Results

The findings show that prior to the establishment of the Imperial Bank, Iran's economy was marked by a fragmented commodity-money system, chronic liquidity shortages, heterogeneous coin circulation, a weak central state, an inefficient fiscal apparatus, and the absence of an integrated national market. Under such conditions, a modern banking institution could in principle have standardized monetary exchange, improved the circulation of credit, strengthened state fiscal capacity, and supported capital accumulation. Yet the Imperial Bank did not arise as an endogenous response to Iran's internal economic needs. Rather, it emerged out of a geopolitical compromise shaped by British-Russian rivalry. The privileges granted to the bank—most importantly its sixty-year monopoly on note issuance, along with tax exemptions, broad commercial rights, and British political backing—made it far more than an ordinary financial intermediary. Operating with foreign capital, foreign management, foreign legal protections, and foreign strategic interests, the bank effectively displaced a core element of Iran's monetary sovereignty from the Qajar state. Through its power to issue notes, structure credit, and hold government accounts, it occupied a position that affected not only economic transactions but also state capacity and the broader trajectory of social change in Iran.

The findings further indicate that the bank's operations failed to promote national market integration or domestic productive development. Its branch-specific banknotes, redeemable at full value only at the branch of issue, hindered monetary unification across the country. Moreover, much of the bank's lending was directed toward foreign firms and export trades aligned with imperial interests rather than toward domestic industry, infrastructure, or long-term entrepreneurial activity. The Imperial Bank

rapidly outcompeted Iranian money changers and weakened traditional financial institutions, yet what replaced them was not a developmental banking system. At the same time, the Iranian state became increasingly trapped in cycles of debt and dependency through loans secured by customs revenues, fisheries, and other public assets. This dependency became especially visible during moments of crisis, most notably World War I, when the bank served British interests by suspending convertibility, expanding note issuance, fueling inflation, and helping finance Britain's military presence in Iran. In short, the Imperial Bank functioned not only as a vehicle of financial modernization, but also as a politically consequential institution implicated in the reproduction of Iran's structural dependency.

Conclusion

This study demonstrates that the developmental consequences of modern financial institutions depend fundamentally on the political setting and the prevailing distribution of power. In Qajar Iran, modern banking was implanted in a non-democratic, authoritarian, and semi-colonial context; consequently, its potential developmental functions were subordinated to logics of domination and dependency. Iran's first encounter with modern banking was therefore an institutional experience in which money creation appeared less as a mechanism for mobilizing resources for public welfare and development than as an instrument of power and control. That formative experience shaped subsequent elite and state understandings of the relationship between banking, money, and sovereignty, and it contributed to the persistence of an authoritarian conception of monetary power even after banking was nationalized and note issuance was reclaimed. The article thus concludes that institutional underdevelopment in Iran cannot be fully understood without reference to this historical trajectory. Rethinking the institution of banking and the social functions of money requires moving beyond both the colonial model and a narrowly state-centered view of money as an instrument of domination. Only then can the developmental and social capacities of money and banking be redefined in the service of the public good and sustainable development.

Bibliography

Abrahamian, E. (2010). *A history of modern Iran* (M. E. Fattahi, Trans.; 19th ed.). Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian].

41 Abstract

- Adamiyat, F. (1977). *Andisheh-ye taraqqi va hokumat-e qanun (Asr-e Sepahsalar)* (2nd ed.). Tehran: Entesharat-e Kharazmi. [In Persian].
- Afghah, S., darabi, M. and Alam, M. R. (2026). A Study of the Impact of Naser al-Din Shah's Vision and Attitudes on the Economic Advancement of Iran in the Qajar Period. (e10759). *Tahqiqāt-e Târix-e Eqtesâdi (Economic History Studies of Iran)*, 15(1), e10759 doi: 10.30465/ehs.2026.52780.2059 [In Persian].
- Alizadeh Birjandi, Z.; Nadi, Z. (2012). A study of some aspects of British banking policy in Iran and India. *Tarikh-e Ravabet-e Khareji*, (13)50, 91-113. [In Persian].
- Azimi, F. (2018). *Crisis of democracy in Iran, 1320–1332* (A. H. Mahdavi & B. Nozari, Trans.; 6th ed.). Tehran: Nashr-e Qatreh. [In Persian].
- Azimi, M. (2021). *Maliyeh ruh-e Mashruteh ast: Bazkhani-ye naghsh-e mostasharan-e Amrikayi dar eslah-e nezam-e mali-ye Iran*. Tehran: Nashr-e Nahadgara. [In Persian].
- Bharier, J. (1971). *Economic Development in Iran 1900-1970*. London: Oxford University Press
- Bonine, M. E. (2016). *The banknotes of the Imperial Bank of Persia: an analysis of a complex system with catalogue*. Ed. Jere Bacharach, New York: American Numismatic Society
- Bostock, F. (1989). "State Bank or Agent of Empire? The Imperial Bank of Persia's Loan Policy 1920-1923". *Journal Of Persian Studies*, Vol. 27 (1989), pp. 103-113
- Calomiris, C. W., & Haber, S. (2014). *Fragile by design: The political origins of banking crises and scarce credit*. Princeton University Press.
- Carruthers, B. G. (2005). "Money and Society: New Interdisciplinary Perspectives". *Sociological Forum*, 20 (4): 643–649.
- Coll 28/16 'Persia; Imperial Bank of Persia; relations with the Persian Government' (1931-1935). [Digitized archival file]. India Office Records and Private Papers (Reference IOR/L/PS/12/3412). British Library. Qatar Digital Library .http://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000602.0x0003c5
- Davis, A. E. (2017). *Money as a Social Institution, The Institutional Development of Capitalism*. NY: Routledge
- Dehqannejad, M. (2007). The Imperial Bank and the problem of underdevelopment in Iran. *Tarikh-e Ravabet-e Khareji*, 33, 168–192. [In Persian].
- Dehqannejad, M. (2009). Reassessing the role of the Russian Loan Bank in Iran's economy. *Ganjineh-ye Asnad*, 77, 15–32. [In Persian].
- Ebtehaj, A. (1992). *Khaterat-e Abolhasan Ebtehaj* (A. Arousi, Ed.). Tehran: Entesharat-e Elmi. [In Persian].
- Ferguson, N. (2001). *The Cash Nexus. Money and Power in the Modern world, 1700-2000*. USA: Basic Books
- Ferguson, N. (2008). *The ascent of money: A financial history of the world*. Penguin.
- File 1329/1910 'Persia: Imperial Bank (Seistan Branch)' (1904–1910). [Digitized archival file]. India Office Records and Private Papers (Reference IOR/L/PS/10/176). British Library. Qatar Digital Library. http://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000419.0x000045

- Foran, J. (2018). *Fragile resistance: Social transformation in Iran from 1500 to the revolution* (A. Tadayyon, Trans.; 17th ed.). Tehran: Moasseseh-ye Khadamat-e Farhangi-ye Rasa. [In Persian].
- Ghorbanian, M. (2011). *The contexts and backgrounds of the establishment of the Imperial Bank in Iran. Tarikh-e Ravabet-e Khareji*, 13(49), 137–154. [In Persian].
- Haber, S. (2011). Politics, Banking, and Economic Development: Evidence from New World Economies. In: *Natural Experiment of History*, ed. Jared Diamond and James A. Robinson. USA: Harvard University Press: 88–119.
- Haber, S. H. (Ed.). (1997). *How Latin America fell behind: Essays on the economic histories of Brazil and Mexico*. Stanford University Press.
- Ingham, G. (1996). "Money is a Social Relation". *Review of Social Economy*, 54(4), 507–529. <https://doi.org/10.1080/00346769600000031>
- Ingham, G. (2004). *The Nature of Money*. Cambridge UK: Polity Press
- Ingham, G. (2008). *Capitalism: With a new postscript on the financial crisis and its aftermath*. Polity.
- Ingham, G. (2020). *Money. Ideology, History, Politics*. Cambridge UK: Polity Press.
- Issawi, C. P. (1971). *The economic history of Iran, 1800-1914*. The University of Chicago.
- Jones, G. (1987). *The History of The British Bank of the Middle East, Banking and Empire in Iran*. UK: Cambridge University Press
- Jones, G. (2013). "The Imperial Bank of Iran and Iranian economic development, 1890-1952". In *Entrepreneurship and Multinationals Global Business and the Making of the Modern World*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
- Katouzian H. "The Significance of Economic History, and the Fundamental Features of the Economic History of Iran". *Iranian Studies*. 2005;38(1):149-166. doi:10.1080/0021086042000336573
- loor, W. (2015). *The fiscal history of Iran in the Safavid and Qajar periods, 1500–1925* (M. Kazemi Yazdi, Trans.). Tehran: Nashr-e Tarikh-e Iran. [In Persian].
- Majd, M. G. (2008). *The great famine and genocide in Iran, 1917–1919* (M. Karimi, Trans.). Tehran: Moasseseh-ye Motaleat va Pazhuheshha-ye Siasi. [In Persian].
- Mankiw, N. G. (2023). *Macroeconomics* (H. Arbab, Trans.; 10th ed.). Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian].
- Marashi A. "Rich Fields in Persia": Parsi Capital and the Origins of Economic Development in Pahlavi Iran, 1925–1941. *Iranian Studies*. 2023;56(1):61-83. doi:10.1017/irn.2022.20
- Martin, F. (2013). *Money: The Unauthorized Biography*. New York: Alfred A. Knopf.
- Matthee, R., Floor, W., & Clawson, P. (2017). *The monetary history of Iran: From the Safavids to the Qajars* (J. Abbasi, Trans.). Tehran: Namak. [In Persian].
- Memorandum as to Persian Government loans*. (1910, October 17). [Digitized archival document]. India Office Records and Private Papers (Reference IOR/L/PS/18/C120a). British Library. Qatar Digital Library. http://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000833.0x00010c

43 Abstract

- Mo'meni, M., Dehqannejhad, M. and Zamannejhad, S. (2011). An Investigation of the Anglo-Persian Treaty of 1822/1237. *Historical Studies*, 1(1), 89-104. [In Persian].
- Mohammadi, A. and Samareh Hosseini, M. (2019). An analysis of the commercial bills of the Qajar era Documentary and Historical study. *Tahqiqāt-e Târix-e Eqtesâdi (Economic History Studies of Iran)*, 8(1), 173-194. doi: 10.30465/sehs.2019.4097 [In Persian].
- Nateq, H. (1992). *Bazarganan dar dad o setad ba Bank-e Shahi va Reji-ye Tanbaku (bar payeh-ye arshiv-e Amin al-Zarb) (2nd ed.)*. Tehran: Tous. [In Persian].
- Orlean, A. (2020). Money: Instrument of Exchange or Social Institution of Value? In: *Institutionalist theories of money*, ed. Pierre Alary, Jérôme Blanc, Ludovic Desmedt and Bruno Theret. Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Piketty, T. (2017). *Capital in the twenty-first century* (N. Zarafshan, Trans.). Tehran: Entesharat-e Negah. [In Persian].
- Pourmand, H. and Ebrahimi, S. (2020). Social Necessities of Technological Progress in Iran in the Shadow of West Imitation of Qajar kings (Mozaffaruddin Shah). *Tahqiqāt-e Târikh-e Ejtemā'i (Social History Studies)*, 10(1), 93-120. doi: 10.30465/shc.2020.27660.1983 [In Persian].
- Rajayei, A. M. (2015). Obstacles to Company Foundation and Factory Establishment during Qajar Dynasty in Iran. *Tahqiqāt-e Târikh-e Ejtemā'i (Social History Studies)*, 4(8), 99-123. [In Persian].
- Rezazadeh Sarabi, S. (2022). Recasting the political and economic thought of Mirza Malkam Khan through the theory of uneven and combined development. *Historical Studies*, 13(1), 207-232. doi: 10.30465/hcs.2022.41197.2615 [In Persian].
- Ricks, J. & Liu, A. H. (2018). "Process-Tracing Research Designs: A Practical Guide". *Political Science & Politics*, 51(4), 842-846.
- Seif, A. (2018). *Negahi ba durbin be eqtesad-e Iran (Az Mashruteh ta konun)*. Tehran: Nashr-e Kargadan. [In Persian].
- Seyed-Shukri, Kh. (2022). Conflict of Interest in the Royal Bank and Its Effects on the Iranian Economy. *Quarterly Journal of Islamic History and Civilization*, (17)37, 125-143. [In Persian].
- Shahedi, M. (2005). A report on debt moratorium and the mixed commission during World War I. *Ganjineh-ye Asnad*, 58-63. [In Persian].
- Shahedi, M. (2007). Competition between the Imperial Bank and the Russian Loan Bank in Iran (1890-1914 / 1308-1332 AH). *Tarikh-e Mo'aser-e Iran*, 42, 47-76. [In Persian].
- Shahedi, M. (2011). Competition between the Imperial Bank of Iran and Iranian money changers and merchants during the Qajar period. *Tarikh-e Ravabet-e Khareji*, (12)46, 129-158. [In Persian].
- Shahedi, M. (2016). The Rise and Fall of the Bank of England in Iran and the Middle East. *Ganjineh-ye Asnad*, (26)4, 64-80. [In Persian].
- Shahedi, M. (2020). Competition between Bank Melli Iran and the Imperial Bank of Persia and the process of transferring the banknote issuance concession to Bank Melli Iran (1307-1313 SH). *Tarikh-e Ravabet-e Khareji*, 83, 45-69. [In Persian].

- Soucek P. (2001). "Coinage of the Qajars: A System in Continual Transition". *Iranian Studies*. 34(1-4):51-87. doi:10.1080/00210860108701997
- Taleban, M. R. (2012). *Jostarhaye raveshi dar olum-e ejtemaei*. Tehran: Entehsharat-e Pazhuheshkadeh-ye Emam Khomeini. [In Persian].
- Theret, B. (2020). An Interdisciplinary Approach to Money as Cultural Capital and Total Social Fact. In: *Institutionalist theories of money*, ed. Pierre Alary, Jérôme Blanc, Ludovic Desmedt and Bruno Theret. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Vazin Afzal, M. and Qanbari Kalashi, S. (2012). Repairing and Developing Tehran-Qom Road in the Qajar Era. *Tahqiqāt-e Tārikh-e Ejtemā'i (Social History Studies)*, 1(2), 101-123. [In Persian].

بانک شاهنشاهی و پول اعتباری مدرن در ایران عصر قاجار: کشاکی توسعه نهادی و سلطه استعماری

ابوالقاسم شادمان پور*

مهدی کرمانی**، احمدرضا اصغرپور ماسوله***، علی باغدار دلگشا****

چکیده

مبتنی بر چرخش نهادی در مطالعات توسعه و تأکید جامعه‌شناسی اقتصادی بر پول به عنوان نهادی اجتماعی، این پژوهش با رویکرد نهادگرایی تاریخی و بر اساس «نظریه اجتماعی پول» جفری اینگام، به تحلیل پیامدهای تأسیس بانک شاهنشاهی در عصر قاجار می‌پردازد. پول اعتباری و نظام بانکی از ارکان جوامع مدرن محسوب می‌شوند و تحول آن‌ها آینه تمام‌نمای تاریخ توسعه هر کشور است. بانک شاهنشاهی با کسب امتیاز انحصاری نشر اسکناس، پول اعتباری مدرن را وارد اقتصاد ایران کرد. فرض اصلی تحقیق بر این است که پول نهادی با ظرفیت‌های زیرساختی و اقتدارآمیز است. یافته‌ها نشان می‌دهند که اعطای این امتیاز بدون پیوند با شبکه‌های اجتماعی-اقتصادی داخلی و فقدان نظارت سیاسی، اهداف اولیه‌ای چون جذب سرمایه خارجی، توسعه صنعتی، احداث راه‌آهن و گذار به پایه طلا را محقق نساخت. برعکس، این نهاد به ابزاری برای تقویت نفوذ استعماری بریتانیا تبدیل شد. در واقع، اقتباس نهادی ناسازگار با زمینه‌های بومی و

* دانشجوی دکترای جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران، shadmanpour@mail.um.ac.ir

** دانشیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول)، am-kermani@um.ac.ir، شناسه اراکید: 0000000331966599

*** دانشیار گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران، ar.asgharpour@soc.ikiu.ac.ir

**** استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران، delgosha@um.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۳

بی‌توجهی به ماهیت اجتماعی پول اعتباری، نه تنها به رونق اقتصادی نینجامید، بلکه با ایجاد اختلال در ساخت‌های سیاسی و اجتماعی، مسیر تاریخی توسعه ایران را با موانع جدی مادی و ادراکی مواجه ساخت و فرصت‌های رشد ساختاری را از بین برد.

کلیدواژه‌ها: پول اعتباری، نظریه اجتماعی پول، بانک شاهنشاهی ایران، عصر قاجار، استعمار، توسعه اقتصادی.

۱. مقدمه و بیان مسئله

از چشم‌انداز جامعه‌شناسان اقتصادی معاصر، نهاد پول یکی از حیاتی‌ترین فناوری‌های اجتماعی است که بدون آن امکان ایجاد جوامع بزرگ و پیچیده امروزی وجود نداشته است (کاروترز، ۲۰۰۵؛ اینگام، ۲۰۰۴؛ ترت، ۲۰۲۰؛ ارلین، ۲۰۲۰). به عبارت دیگر پول را می‌توان سیستم عامل دنیای مدرن دانست (مارتین، ۲۰۱۳). پیش از ایشان، وبر و زیمل نیز بر نقش پول در تغییر جهت‌گیری کنشگران به محاسبات عقلانی در مبادلات پولی و ایجاد طیف بالقوه‌ای از پیوندهای فردی مبتنی بر روابط بدهی‌ها و مطالبات به جای پیوندهای سنتی قومی، مذهبی، نژادی و از همه مهمتر گسترش بازارها تاکید می‌کردند. بدون تردید یکی از وجوه مهم تمایز جوامع مدرن از جوامع سنتی، ظهور بانکداری ذخیره جزئی و جایگزین شدن پول کالایی با پول اعتباری است. جوزف شومپیتر (۲۰۲۱) معتقد بود که سرچشمه اصلی توسعه اقتصادی جوامع مدرن در گسترش بانکداری مبتنی بر ذخیره جزئی است که از طریق خلق پول اعتباری امکان تامین سرمایه لازم برای کارآفرینی و نوآوری‌های اقتصادی را فراهم می‌آورد: «هیچ کس جز کارآفرین به اعتبار نیاز ندارد... اعتبار در خدمت توسعه صنعتی است» (شومپیتر، ۲۰۲۱: ۹۰). به بیان دیگر، برای مثال، «زیرساخت پولی قابل توجهی که ... بریتانیا را از هر کشور دیگری در جهان متمایز می‌کرد، سیستم عامل انقلاب صنعتی بود» (مارتین، ۲۰۱۳: ۱۸۳).

در عصر قاجار جامعه پیشامدرن ایران به تدریج خود را برای ورود به دورانی تازه و یافتن راهی به توسعه آماده می‌ساخت. در همین راستا گذاری آرام و غیر پیوسته از یک نظام پولی کالایی از هم‌گسیخته به یک نظام پولی مدرن مبتنی بر پول اعتباری تحقق پیدا کرد (مته و همکاران، ۱۳۹۶). از دیدگاه جامعه‌شناسان اقتصادی حیات اجتماعی پول از یک بستر تاریخی به دیگری، از یک جامعه به جامعه بعدی تفاوت آشکاری دارد و از الگوی واحدی تبعیت نمی‌کند. به واقع «پول می‌تواند از یک موقعیت تاریخی یا یک جامعه به

موقعیت یا جامعه دیگر به شدت متفاوت باشد و ارتباط عمیقی با فرایندهای عقلانی‌سازی و کمی‌سازی دارد» (کاروترز، ۲۰۰۵: ۶۴۳). این گذار البته در خلأ رخ نداد، بلکه با الگوی خاصی از مواجهه نخبگان قاجاری با تجدد و ایده جهش از مراحل نیز همراه بود که مثال آن را می‌توان در اندیشه میرزا ملکم‌خان می‌توان سراغ گرفت (رضازاده سارابی، ۱۴۰۱). در سطحی کلان‌تر نیز، افقه، دارابی و علم (۱۴۰۵) با برجسته کردن نقش بینش توسعه‌ای ناصرالدین‌شاه، یادآور می‌شوند که بخشی از تحولات اقتصادی و نهادی این دوره را باید در نسبت با نگرش دولتمردان به تجدد، فناوری و اصلاح تحلیل کرد.

نهاد پول اعتباری مدرن در ایران برای نخستین بار از اواخر حکومت ناصرالدین شاه قاجار با عقد قرارداد رویترو و اعطای امتیاز انحصاری چاپ اسکناس ملی ایران به بانک شاهنشاهی پایه‌گذاری شد. طی چهل و دو سالی که این انحصار تداوم داشت (از ۱۲۶۷ تا ۱۳۰۹ شمسی) تأثیرات عمده و گوناگونی بر جنبه‌های مختلف جامعه ایران بر جای گذارد. با وجود اهمیت این دوران گذار، این نهاد بعضاً درگیر خوانش‌هایی تقلیل‌گرایانه بوده است که یا از منظر اقتصاد سیاسی صرفاً بر عملکرد استعماری این بانک و نقش آن در تأمین منافع بریتانیا تمرکز کرده‌اند، و یا از دریچه تاریخ اقتصادی، آن را صرفاً ابزاری برای ورود تکنولوژی مالی به ایران دیده‌اند. در حالی که ورود فناوری‌ها و نهادهای جدید عموماً مسیری تدریجی، چندمرحله‌ای و همراه با مقاومت‌های اجتماعی و فرهنگی را طی می‌کند؛ از این رو، استقرار بانکداری مدرن در ایران عصر قاجار نیز باید در متن همین الگوی کلی و نه صرفاً به‌مثابه انتقال یک ابزار فنی فهم شود (پورمند و ابراهیمی، ۱۳۹۹).

بر اساس آنچه بیان شد، این پژوهش در پی پاسخگویی به این پرسش است که چگونه انحصار بانک شاهنشاهی بر انتشار پول اعتباری، موجب شکل‌گیری کشاکشی میان منافع استعماری از یک سو و الزامات توسعه نهادی از سوی دیگر شد و این تقابل چه نقشی در شکل‌دهی به اقتصاد ایران عصر قاجار داشت؟ این پرسش از آن جهت حائز اهمیت است که نشان می‌دهد کنترل دولت بر نظام بانکی در ایران، از جمله از طریق تلاش‌های اولیه برای ملی کردن صنعت بانکداری مدرن، دست‌کم طی قرن گذشته با الگوی مواجهه آن با فرایند گسترده‌تر توسعه، چه در موفقیت‌ها و چه در شکست‌هایش، عمیقاً در هم تنیده شده است. واکاوی این درهم‌تنیدگی که ریشه در تجربه تاریخی تقابل نهادسازی و نفوذ خارجی دارد، مسأله اصلی در پژوهش حاضر است.

۲. روش‌شناسی پژوهش

روش‌شناسی‌های محدودی وجود دارند که پول را نه به مثابه یک شیء بدیهی (self-evident) که صرفاً موجبات تسهیل مبادلات اقتصادی را فراهم می‌آورد، بلکه به منزله یک نهاد اجتماعی مورد واکاوی قرار بدهند (دیویس، ۲۰۱۷). اینگهام (۲۰۰۴، ۲۰۲۰) و دیویس (۲۰۱۷) استدلال می‌کنند که تنها با کمک روش‌شناسی نهادگرایی تاریخی می‌توان مقوله پول و نهادهای مالی مرتبط با آن را، با تمرکز بر نظریه‌های تخصصی مرتبط با آن‌ها تحلیل کرد. کاتوزیان (۲۰۰۵) نیز نسبت تاریخ اجتماعی به علوم اجتماعی را مشابه نسبت تاریخ طبیعی و علوم زیستی می‌داند. بر این اساس برای بررسی روشمند هر پدیده اجتماعی و اقتصادی ناگزیر از پیگیری پویایی‌های آن در مسیر تطور تاریخی آن هستیم. همچنان که پیکتی (۱۳۹۶) خاطر نشان کرده است هرچند اثبات علیت‌های تاریخی با قاطعیت و بدون سایه‌ای از تردید ممکن نیست، اما مطالعه تجربه تاریخی همچنان یکی از اصلی‌ترین منابع دانش است. به همین ترتیب، هابر (۲۰۱۱) معتقد است که تحلیل‌های صرفاً اقتصادسنجی دارای محدودیت‌های واضحی در ارائه توضیحات علی هستند؛ بنابراین، بررسی توسعه نهادهای اقتصادی در طول زمان و به صورت تاریخی ضروری است.

از میان انواع روش‌های تحلیل تاریخی، بهترین آن‌ها ردیابی فرایند (process tracing) است (طالبان، ۱۳۹۱). به کمک روش ردیابی فرایند انتظار می‌رود بشود به واسطه مطالعه نظاممند و ارزیابی دقیق همراه با وزن‌دهی شواهد موافق و مخالف، فرضیه‌های رقیب موجود در خصوص چگونگی شکل‌گیری یک پدیده واحد مورد آزمون قرار بگیرند (ریکس و لیو، ۲۰۱۸). فرض وجود نظریه‌های پیشینی در این روش از همان ابتدا روند گردآوری اطلاعات و چگونگی تحلیل آن‌ها را مشخص می‌سازد. اما در پژوهش حاضر تلاش شده تا از ترکیبی از منابع اولیه، همچون اسناد دیپلماتیک و خاطرات مقامات مرتبط با موضوع همراه با منابع ثانویه از قبیل مقالات تاریخی و کتاب‌های تحلیلی نوشته شده در رابطه با آن دوران استفاده شود. در انتها نتایج حاصل از پژوهش با استفاده از روایت علی به صورت منسجم در بخش نتیجه‌گیری عرضه شده است. لازم به ذکر است از آنجایی که عمده توجه این پژوهش به آثار توسعه‌ای ظهور نهاد پول اعتباری بر دوران قاجار بوده است لذا تنها به تبعات اجتماعی و سیاسی خلق پول اعتباری از سوی بانک شاهنشاهی ایران پرداخته شده و توجه به آثار فرهنگی ظهور پول اعتباری در آن عصر به پژوهش مستقل دیگری واگذار گردیده است.

۳. پیشینه پژوهش

مطالعات انجام شده پیرامون بانک شاهنشاهی را نمی توان صرفاً در چارچوب تاریخ اقتصادی محدود کرد؛ بلکه این نهاد در تقاطع سیاست های استعماری بریتانیا، رقابت های امپریالیستی، ضعف نهادهای بومی و مناسبات قدرت داخلی تحلیل می شود. به عبارت دیگر چنین مطالعاتی عمدتاً متوجه زمینه های تأسیس و اهداف استراتژیک، نقش بانک در توسعه نیافتگی نهادی، تقابل با نظام مالی سنتی، رقابت های ژئوپلیتیک با روسیه و سرانجام، افول انحصار در مواجهه با بانکداری ملی بوده است. در عین حال همان طور که وزین فضل و قنبری کلاشی (۱۳۹۰) در مطالعه خود نشان داده اند، پروژه های زیرساختی عصر قاجار، هرچند با داعیه عمران و آبادی دنبال می شدند، در عمل غالباً تحت تأثیر منافع سیاسی، شخصی و محدودیت های اقتصادی، کارکرد توسعه ای پایدار نمی یافتند؛ نکته ای که به فهم زمینه نهادی شکننده برای رشد بانکداری جدید نیز یاری می رساند.

قربانیان (۱۳۹۰) شکل گیری بانک شاهنشاهی را حاصل تلاقی ضعف های ساختاری اقتصاد ایران و راهبردهای کلان بریتانیا می داند و بر نقش هم زمان عوامل داخلی و خارجی در تأسیس این بانک تأکید می کند. با این حال، وی تصریح می کند که این نهاد فراتر از یک مؤسسه تجاری، ابزاری تمام عیار برای پیشبرد اهداف سیاسی و اقتصادی بریتانیا بود. در تأیید و بسط این نگاه، علیزاده بیرجندی و نادی (۱۳۹۱) با رویکردی تطبیقی، سیاست های بانکداری بریتانیا در هند و ایران را مقایسه کرده اند. یافته های آنان نشان می دهد که شبکه بانکی بریتانیا در شرق، مجموعه ای پراکنده نبود، بلکه نظامی یکپارچه تحت نظارت وزارت خزانهداری این کشور به شمار می رفت. بر این اساس، اعطای امتیازاتی چون حق نشر اسکناس، معافیت مالیاتی و کنترل ارز خارجی به بانک شاهنشاهی، بخشی از استراتژی بریتانیا برای حذف رقبای سیاسی، تضعیف نیروهای بومی و تعمیق استعمار اقتصادی در منطقه بود. این جهت گیری را می توان در تداوم سیاست های منطقه ای بریتانیا نیز مشاهده کرد؛ چنان که مؤمنی، دهقان نژاد و زمان نژاد (۱۳۹۰) در بررسی قرارداد ۱۲۳۷ هـ ایران و انگلستان نشان می دهند رفتار بریتانیا در خلیج فارس تابع ملاحظات راهبردی سلطه بود و حتی به رغم شناسایی ظاهری برخی حقوق ایران، در عمل از اجرای تعهدات خود عدول می کرد.

دهقان نژاد (۱۳۸۶) با الهام از نظریات نهادگرایی مانند داگلاس نورث، نشان می دهد که این نهاد خارجی چگونه بر توسعه نیافتگی اقتصاد ایران اثر گذاشت. در کشوری که تازه به

مرحله مبادله کالا - پول رسیده بود، نهادهای بومی نتوانستند خود را با الزامات اقتصاد مدرن سازگار کنند. در این خلاء، بانک شاهنشاهی با انحصار چاپ اسکناس و کنترل جریانهای اعتباری، به جای سرمایه گذاری مولد، ثروت ملی را در جهت منافع متروپل هدایت کرد و با جلوگیری از حضور ایرانیان در مدیریت، مانع انتقال دانش بانکی و انباشت سرمایه انسانی شد. در کنار این تبیین نهادی، رجایی (۱۳۹۳) نیز با تأکید بر ناامنی سرمایه گذاری، ضعف کار جمعی اقتصادی، کمبود آمادگی علمی و فنی و کاستی های زیرساختی، نشان می دهد که ناتوانی نهادهای بومی در رقابت با نهادهای جدید خارجی بر بستر محدودیت های درونی جامعه قاجاری شکل می گرفت.

شاهدی (۱۳۹۰) به رقابت فرساینده بانک شاهنشاهی با صرافان و بازرگانان ایرانی پرداخته است. پیش از تأسیس این بانک، صرافان مدیریت امور پولی و اعتباری کشور را بر عهده داشتند و حتی در آستانه تأسیس یک بانک ملی بومی بودند. اما ورود بانک شاهنشاهی با پشتیبانی سیاسی گسترده، این رقابت را به تنازع بقایی نابرابر تبدیل کرد. فقدان انسجام میان صرافان محلی، ناآشنایی با شیوه های جدید حسابداری و بانکداری، و تسلط بانک خارجی بر گلوگاه های پولی، باعث شد نه تنها ایده تأسیس بانک ملی ایرانی برای دهه ها به تعویق افتد، بلکه شبکه سستی مالی کشور نیز به حاشیه رانده شود. اما همان گونه که محمدی و ثمره حسینی (۱۳۹۸) با بررسی برات های تجارتي نشان داده اند، حتی پس از تأسیس بانک های جدید و رواج اسکناس، ابزارهای اعتباری سستی همچنان در مناسبات اقتصادی ایران حضوری چشمگیر داشتند؛ نکته ای که از تداوم منطق مالی پیشین و محدود بودن اعتماد عمومی به نهادهای بانکی جدید حکایت داشت.

بخش مهمی از ادبیات پژوهشی، بانک شاهنشاهی را در چارچوب رقابت ژئوپلیتیک بریتانیا و روسیه در بازی بزرگ تحلیل کرده است. در واکنش به نفوذ بریتانیا از طریق این بانک، روس ها بانک استقراضی را تأسیس کردند. دهقان نژاد (۱۳۸۸) با رویکرد اقتصاد سیاسی نشان می دهد که بانک استقراضی اساساً ماهیت تجاری نداشت، بلکه با وام های کلان و کم بهره به نخبگان و رجال قاجار، آنان را مدیون و وابسته می کرد تا بعدها از اهرم بدهی برای پیشبرد اهداف سیاسی، از جمله اخذ امتیازات و دخالت در امور داخلی، استفاده کند. این بانک همچنین با خروج نقره از کشور، در تضعیف ارزش پول ملی ایران نقش داشت. این رقابت در سطح عملیاتی نیز بسیار شدید بود. شاهدی (۱۳۸۶) رقابت دو بانک را در فاصله ۱۸۹۰ تا ۱۹۱۴ بررسی کرده و نشان می دهد که بانک استقراضی برای تضعیف

هژمونی رقیب بریتانیایی، به اعطای اعتبارات بی‌ضابطه برای گسترش تجارت روس روی آورد. از سوی دیگر، با آگاهی از این که بانک شاهنشاهی برخلاف تعهداتش ذخیره نقره اندکی نگه می‌داشت، افکار عمومی را تحریک می‌کرد تا با هجوم برای تبدیل اسکناس به سکه، بانک شاهنشاهی را در معرض بحران نقدینگی قرار دهد. پیامدهای این وابستگی مالی در دوره بحران‌های جهانی، به‌ویژه در جنگ جهانی اول، به اوج رسید. شاهی (۱۳۸۴) نشان می‌دهد که با کاهش عواید گمرکی و مالیاتی ایران در پی جنگ، اقتصاد کشور دچار فلج‌شدگی شد. در چنین شرایطی، بریتانیا و روسیه حتی در زمان جنگ نیز کنترل خود بر گمرکات ایران - که وثیقه وام‌های بانک‌های شاهنشاهی و استقراضی بود - رها نکردند؛ از این رو دولت ایران برای بقای اقتصادی، ناچار به تشکیل کمیسیون مختلط و درخواست استمهال شد.

در نهایت شاهی (۱۳۹۹)، در پژوهشی به دوران گذار از سلطه نهادهای خارجی به شکل‌گیری بانکداری ملی پرداخته است. مبتنی بر این مطالعه مقاومت جامعه ایرانی و حاکمیت در برابر تسلط بانک شاهنشاهی سرانجام در دوره پهلوی اول به ثمر نشست. بانک شاهنشاهی که دهه‌ها هرگونه تلاش داخلی برای ایجاد بانک ملی را خنثی کرده بود، در سال ۱۳۰۷ شمسی (۱۹۲۸ میلادی) با تأسیس بانک ملی مواجه شد. انتقادات شدید نمایندگان مجلس به عملکرد بانک شاهنشاهی، به‌ویژه نقش اسکناس‌های دارای اعتبار محلی این بانک در اختلال در تجارت و کاهش ارزش پول، بستر قانونی و روانی را برای سلب امتیاز انحصاری چاپ اسکناس فراهم کرد. این اقدام در سال ۱۳۰۹ ضربه مهلکی بر پیکره اقتدار بانک شاهنشاهی وارد آورد و نقطه پایان نمادینی بر نیم قرن تسلط بلامنازع این نهاد بر شریان‌های پولی ایران بود.

در کنار پژوهش‌های داخلی، مطالعات غیر ایرانی نیز افق‌های تحلیلی جدیدی پیرامون جایگاه بانک شاهنشاهی و بستر اقتصاد کلان ایران عصر قاجار ارائه می‌دهند و این موضوع را از زاویه نظام سرمایه‌داری جهانی بررسی می‌کنند. جونز (۱۹۸۷) در واکاوی نقش این نهاد در توسعه اقتصادی ایران (۱۹۵۲-۱۸۹۰)، آن را فراتر از یک ابزار محلی و به عنوان یکی از مهم‌ترین مصادیق و گونه‌ای پیشگام در شرکت‌های چندملیتی ارزیابی می‌کند. وی نشان می‌دهد که چگونه، بانک شاهنشاهی بدون داشتن عملیات بانکی در داخل بریتانیا، انحصار بانکداری مدرن و نقش بانک دولتی ناشر اسکناس را در ایران به دست گرفت تا شبکه مالی امپراتوری را در آسیا گسترش دهد. از سوی دیگر، برای درک عمیق‌تر تأثیر

چنین نهادهایی، شناخت تاریخیچه پولی پیشین ایران ضروری است. مته، فلور و کلاوسون (۱۳۹۶) در مطالعه‌ای جامع پیرامون تاریخ پولی ایران، وضعیت گردش پول، عملکرد ضرابخانه‌ها و نقش دولت قاجار در مدیریت پولی را بررسی می‌کنند. این اثر با قرار دادن اقتصاد ایران در یک بافتار وسیع‌تر منطقه‌ای و جهانی نشان می‌دهد که تسلط بانک شاهنشاهی صرفاً یک اتفاق مقطعی نبود؛ بلکه تلاقی این نهاد غربی با ساختارهای سنتی، نقطه عطفی در تغییر نظام پولی چندصدساله ایران و ادغام نابرابر آن در سیستم اقتصاد جهانی محسوب می‌شد.

در مجموع می‌توان گفت پژوهشگران ایرانی و غیرایرانی، بانک شاهنشاهی را نه یک بنگاه اقتصادی صرف، بلکه «نهادی سیاسی-استعماری» ارزیابی می‌کنند که نقشی محوری در توسعه نیافتگی ایران عصر قاجار داشته است. ادبیات موجود به خوبی ابعاد کلان دیپلماتیک، رقابت‌های خارجی (به‌ویژه با روسیه) و سرکوب نهادهای مالی سنتی (صرافان) را پوشش داده است. با این وجود، به نظر می‌رسد جای خالی پژوهش‌هایی که بررسی تأثیرات فراگیر این نهاد بر تجربه ایرانی از توسعه پرداخته باشند، همچنان احساس می‌شود.

پیش از پرداختن به مساله اصلی پژوهش حاضر، ترسیم یک چشم انداز نظری برای پیش برد این تحلیل که قوت لازم برای فهم نسبت پول و فرایندهای توسعه‌ای را فراهم آورد، ضروری به نظر می‌رسد. فرگوسن (۲۰۰۱) در کتاب پیوند نقدی (The Cash Nexus) فرض استیلای نیروهای اقتصادی بر واقعیت‌های سیاسی را به چالش می‌کشد و با مرور تاریخ سرمایه‌داری مدرن از ۱۷۰۰ میلادی تاکنون، تعامل قدرت و پول را بررسی می‌کند. او ادعا می‌کند که برخلاف نظریه‌های فراگیری چون ایده مارکس، این تغییرات سیاسی‌اند که نظام‌های اقتصادی و ساختارهای قدرت را شکل می‌دهند و تغییرات اقتصادی به بار می‌آورند. به نظر فرگوسن (۲۰۰۸)، عامل اصلی ظهور و سقوط امپراتوری‌ها و ملت‌ها، دگرگونی‌های سیاسی‌ای است که دسترسی به اعتبار و توانایی مدیریت بدهی عمومی، یعنی خلق پول اعتباری، را فراهم می‌آورند. به بیان دیگر، وی ظهور تمدن غرب را عمدتاً ناشی از مزیت تاریخی آن در توانمندسازی نهادهای مالی و قدرت‌های حاصل از آنها به واسطه وجود ساختار سیاسی متناسب می‌داند. فرگوسن (۲۰۰۱) با ابداع اصطلاح «پیوند نقدی» رابطه درهم‌تنیده قدرت و پول را در تاریخ بیان می‌کند و تأکید می‌کند که پول فراتر از ابزار تسهیل مبادله تجاری، بر ساختارهای سیاسی و اجتماعی نیز اثر می‌گذارد.

هابر (۲۰۱۱) با این فرض که نظام بانکداری فراگیر از ضروریات تأمین سرمایه برای رشد اقتصادی است، تاریخ بانکداری در برزیل و مکزیک را در مقایسه با ایالات متحده بررسی می‌کند. فرضیه بنیادین او این است که وجود نظام بانکی کارآمد، یکی از ملزومات توسعه هر کشور است. او می‌پرسد چرا ایالات متحده از ابتدای قرن نوزدهم دارای نظام بانکی گسترده و پشتیبان رشد اقتصادی شد، در حالی که برزیل و مکزیک در همان دوره نتوانستند چنین نظامی ایجاد کنند. هابر، در ادامه تأکیدی که در مطالعه‌ای دیگر (۱۹۹۷) بر اهمیت الگوهای تاریخی تراکم و تزاید توأمان سرمایه‌های انسانی و مالی در مسیر توسعه اقتصادی این جوامع دارد، تفاوت‌های عظیم در گستردگی نظام بانکداری و توانایی آن در تأمین اعتبار برای رشد اقتصادی را بر مبنای الگوهای حاکم بر ساختار سیاسی، و مشخصاً میزان حاکمیت دموکراسی، تبیین می‌کند. درباره مکانیسم این همبستگی به تفصیل‌تر در اثر مشترک کالومیریس و هابر (۲۰۱۴) بحث شده است.

در خصوص شکل‌گیری پول اعتباری مدرن، دو نظریه رقیب قابل مقایسه‌اند: نظریه اقتصاد متعارف نئوکلاسیک و نظریه اجتماعی پول. نظریه اقتصاد متعارف، پول اعتباری را محصول تکامل طبیعی بازارها می‌داند که به عنوان ابزاری بهینه‌تر جایگزین پول کالایی شده، مبادلات را تسهیل می‌کند و هزینه‌ها را کاهش می‌دهد. همچنین، این پول فاقد ارزش ذاتی است و در بلندمدت اثر حجم پول بر تولید واقعی خنثی است؛ یعنی جز تغییر قیمت‌ها، تأثیری بر حجم تولید ندارد (ن.ک منکیو، ۱۴۰۲). در مقابل، نظریه اجتماعی پول جفری اینگام (۲۰۰۴) مدعی است که پول پدیده‌ای عمدتاً اجتماعی و نه صرفاً اقتصادی است. در واقع نه تنها پول محصول بازارها نیست، بلکه خود بازارها بر بستری عمل می‌کنند که پول فراهم می‌آورد و از این رو پول یک فناوری اجتماعی است. از سوی دیگر، پول ذاتاً بی‌ارزش نیست، بلکه چون خلق و توزیع آن ناشی از روابط نابرابر اجتماعی است، قدرتی خودکامه در آن نهفته است؛ بنابراین از نظر اجتماعی واجد ارزشی است که می‌تواند مورد سوءاستفاده قرار گیرد. نهایتاً، از آنجا که پول دارای قدرتی زیرساختی برای ایجاد انگیزه و افزایش ظرفیت جامعه بشری در جهت رفاه عمومی است، نمی‌توان آن را در تولید و توسعه خنثی دانست.

اینگام (۲۰۲۰) با استناد به آراء وبر تأکید می‌کند که پشت ایده خنثی بودن پول، گرایش سیاسی-ایدئولوژیک نهفته است که می‌کوشد پرسش‌های اساسی درباره کنترل خلق پول و نحوه به‌کار بستن و توزیع پول خلق‌شده را بی‌اهمیت جلوه دهد. از دید وی (۱۹۹۶)،

بسیاری از مشکلات فهم چگونگی خلق و توزیع پول با مفهوم سازی آن به عنوان ساختاری از روابط اجتماعی حل می شود. او می گوید:

درک ما از ماهیت پول، اینکه چیست و چگونه تولید می شود، به طور عمیقی با منازعه بر سر این مسئله گره خورده است که چه کسی باید خلق آن را کنترل کند و به طور ضمنی، چگونه باید مورد استفاده قرار بگیرد. تأکید بر این که پول صرفاً یک عنصر خنثی در اقتصاد است، به این معناست که می توان آن را با خیال راحت از سیاست جدا کرد (اینگام، ۲۰۲۰: ۷).

این در حالی است که پول دو پایه ضروری نظام سرمایه داری را محقق می سازد: نخست، استاندارد قابل اعتماد برای محاسبه ارزش در قلمرو اقتصاد و آنچه بدان متکی است؛ دوم، امکان خلق بدهی بانکی را فراهم می آورد که مبنای تأمین مالی نوآوری، تولید، مصرف و سفته بازی است. بنابراین، اساساً نمی توان پول را عنصری با ماهیت خنثی دانست (اینگام، ۲۰۰۸).

به باور اینگام (۲۰۲۰ و ۲۰۰۴)، قدرت انحصاری خلق پول هسته حاکمیت هر دولت است، هرچند در دنیای مدرن دولت ها معمولاً این قدرت را با نظام بانکی شریک می شوند. پول به منزله یک فناوری اجتماعی، از یک سو به وسیله حاکمیت و ساختار سیاسی بر ساخت و سازمان دهی می شود و از سوی دیگر به همان حاکمیت شکل می دهد؛ امری که در عصر پول های اعتباری مدرن و جایگزینی آنها با پول های کالایی سستی آشکارتر است. به واقع، آنچه سرمایه داری مدرن را از سرمایه داری باستان و سستی متمایز می سازد، تبدیل بدهی های خصوصی به پول عمومی از طریق همکاری متقابل دولت و نظام بانکی نوظهور و جریان یافتن آن در بازارهاست. او نتیجه می گیرد که خلق پول، به منزله امری اجتماعی نه اقتصادی، ذاتاً درونزا است و هیچ تقاضا یا ارزش بهینه ای متکی بر پارامترهای به اصطلاح اقتصاد واقعی برای آن وجود ندارد. به این ترتیب، اینگام (۱۹۹۶، ۲۰۰۴ و ۲۰۲۲) برداشت های رایج از ماهیت نظام سرمایه داری، چه تأکید افراطی بر اخلاق پروتستانی و چه اکتفا به ایده مارکسیستی روابط تولید، را کنار می گذارد.

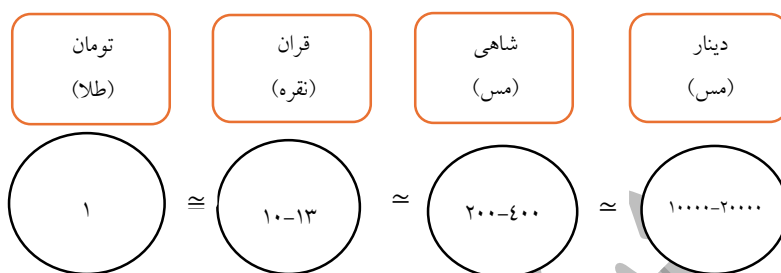
۴. یافته‌های پژوهش

۱،۴ شرایط اقتصادی و نظام پولی ایران پیش از انعقاد قرارداد رویت

از اواخر صفویه و اوایل قاجاریه، نظام اقتصادی و تولیدی ایران رو به انحطاط گذاشت. در این دوره، ایران جامعه‌ای پیشاصنعتی با اقتصادی متکی به کشاورزی و متشکل از مردمی ناهمگن از نظر قومی، زبانی و مذهبی بود که گروه کوچکی از نخبگان بر آن حکومت می‌کردند (فلور، ۱۳۹۴). درآمد حاکمان عمدتاً از مالیات بر کشاورزی، مالیات بر تجارت و گمرکات، و غارت همسایگان تأمین می‌شد (عظیمی، ۱۴۰۰؛ سیف، ۱۳۹۷). در پی جنگ‌ها و درگیری‌های این دوره، به‌ویژه دو جنگ ایران و روس، بخش‌های حاصل‌خیز و سرچشمه رودخانه‌های پرآب از ایران جدا شد و سرزمینی برجای ماند که ۷۵ درصد آن در اقلیم خشک یا نیمه‌خشک قرار داشت (عظیمی، ۱۴۰۰). در نتیجه، درآمدهای کشاورزی، که ستون اصلی اقتصاد پیشاصنعتی کشور بود، به‌شدت کاهش یافت. هم‌زمان، فقدان امنیت مالکیت و ترس از استبداد و مصادره اموال، مانع انباشت سرمایه و شکل‌گیری طبقه مولد بومی شد. این ناامنی نهادینه‌شده، مانع رشد عمودی واحدهای تولیدی و گسترش تقسیم کار اجتماعی بود؛ به‌گونه‌ای که در سال ۱۲۴۱ش (۱۸۶۲م)، به‌جز یک کارخانه دولتی، هیچ کارخانه صنعتی دیگری در ایران وجود نداشت (سیف، ۱۳۹۷) و این وضع تا ۱۳۱۰ش (۱۹۳۱م) کم‌وبیش ادامه یافت (جونز، ۲۰۱۳).

علاوه بر تحول در جنبه‌های زیبایی‌شناختی ضرب سکه در عصر قاجار، که می‌توان در آن تلاش‌هایی برای فراتر رفتن از سنت‌های رایج تاریخی میان حاکمان مسلمان دید (سوسک (Soucek)، ۲۰۰۱)، بررسی روند تحول در ارزش ذاتی این سکه‌ها برای درک تغییرات اقتصادی و نهادی آن عصر مفید است. به‌جز سی و پنج سال پایانی دوران قاجار، نظام پولی ایران از نوع پول کالایی بود و از مسکوکات طلا، نقره و مس تشکیل می‌شد (آدمیت، ۱۳۵۶). تا پیش از سال ۱۲۵۶ش، که ضرابخانه سلطنتی تأسیس شد، ضرابخانه‌های خصوصی با پرداخت حق ضرب به دولت، سکه‌ها را به شیوه‌های سنتی و دستی ضرب و وارد بازار می‌کردند. هر سکه مسی، که رسماً شاهی نامیده می‌شد، به‌صورت اسمی پنجاه دینار ارزش داشت و هر بیست شاهی — که بعدها بیست و پنج، سی یا حتی چهل شاهی شد — برابر یک قران نقره بود و هر ده قران نقره برابر یک تومان طلا ارزش داشت. در عمل، سکه‌های طلای ایرانی بسیار کمیاب بودند و اغلب بالاتر از ارزش اسمی، مثلاً دوازده تا سیزده قران به‌جای ده قران، معامله می‌شدند؛ از این‌رو بیشتر وسیله حفظ ثروت بودند تا

پولی برای مبادلات اقتصادی (رایینو، ۱۳۹۷/۱/۱۹۰). در تصویر شماره یک، ارزش سکه‌های واحدهای کوچک‌تر در تناسب با سکه تومان (طلا) نشان داده شده است.

تصویر ۱. نوسانات ارزش سکه‌ها در دوره قاجار. کران پایین هر بازه، ارزش اسمی یک تومان طلا را بر حسب واحد مربوط نشان می‌دهد (داده‌ها از: مته و همکاران، ۱۳۹۶).

نظام پول کالایی ایران از مشکلات متعددی از جمله ناهمخوانی سکه‌های مناطق مختلف از حیث ارزش اسمی و مبادله‌ای، و نیز تقلب گسترده در وزن و عیار سکه‌ها رنج می‌برد. افزون بر این، افلاس عمومی اقتصاد و کسری تراز تجاری واردات شمش نقره برای ضرب سکه‌های قران را دشوار می‌کرد؛ در نتیجه، بخش مهمی از مسکوکات رایج یا سکه‌های مسی کم‌ارزش بود یا سکه‌های خارجی هلندی، روسی، عثمانی و هندوستانی که هر کدام در بخشی از کشور رواج بیشتری داشتند. از منظر جامعه‌شناسی پول، این گسیختگی صرفاً آشفتگی اقتصادی نبود، بلکه بازتاب ضعف شدید دولت مرکزی در اعمال قدرت زیرساختی و فقدان انسجام اجتماعی در مقیاس ملی بود. این وضعیت، همراه با نامناسب بودن راه‌های ارتباطی، اقتصاد و جامعه را به قلمروهای مجزا تقسیم می‌کرد که به‌سختی با یکدیگر مراوده داشتند، زیرا محاسبه سود و زیان واقعی کسب‌وکار در شرایط ناهمخوانی مسکوکات بسیار دشوار بود. در واقع، در آن عصر چیزی به نام بازار و اقتصاد ملی در ایران وجود نداشت و در غیاب پولی استاندارد که بتواند فراتر از مرزهای قومی و محلی پیوندهای غیرشخصی ایجاد کند، مبادلات اقتصادی در شبکه‌های اعتماد محلی و سستی محدود می‌ماند (مته و همکاران، ۱۳۹۶).

مطالعات متعدد (عیسوی، ۱۹۷۱؛ مته و همکاران، ۱۳۹۶؛ فلور، ۱۳۹۴؛ عظیمی، ۱۴۰۰) نشان می‌دهد که در بخش عمده دوران قاجار، کمبود پول نقد و نبود نظام مالی کارآمد برای

جابه‌جایی اعتبارات، به مالیه عمومی دولت آسیب می‌زد. گردآوری مالیات در هر ولایت بر عهده مستوفیانی بود که با تکیه بر دفترچه‌هایی عمدتاً غیرروزآمد مالیات را تعیین می‌کردند. مالیات‌ها نیز به دو صورت نقدی و جنسی اخذ می‌شد و هزینه حمل یا فروش مالیات‌های جنسی بر عهده دولت بود. در سطحی کلی‌تر، این ناکارآمدی مالیاتی بازتاب سیطره دیوان‌سالاری سنتی و فاقد عقلانیت بوروکراتیک بود. همچنین فساد گسترده، کمبود پول نقد، ناهمگونی سکه‌ها و ضعف زیرساخت‌های ارتباطی میان پایتخت و ایالات، تعیین دقیق درآمدها و هزینه‌های دولت را دشوار می‌کرد. از سوی دیگر، دولت بخش زیادی از مخارج خود را با صدور حواله به مأخذ مالیات آتی ایالات تسویه می‌کرد. نقد کردن این حواله‌ها با دشواری، زیان سنگین و سوءاستفاده حکام محلی همراه بود؛ به گونه‌ای که این نظام عملاً به ابزاری برای تحکیم روابط ارباب - رعیتی و اعمال قدرت طبقاتی حکام محلی بر رعایا و کسبه تبدیل شده بود.

۲,۴ چگونگی شکل‌گیری قرارداد بانک شاهنشاهی و شرایط آن

تا اواخر قرن نوزدهم، ایران «کشوری بدوی، تقریباً منزوی و فاقد انسجام به‌عنوان یک واحد اقتصادی مستقل بود؛ هرچند نشانه‌هایی از توسعه دیده می‌شد، اما در آغاز سده بیستم هنوز از عقب‌مانده‌ترین کشورهای جهان به‌شمار می‌رفت» (باریر (Bharier)، ۱۹۷۱: ۲۰). در نتیجه، وضع اقتصادی کشور بسیار نابسامان و غرق در افلاس بود و بحران دائمی مالی، حاکمان قاجار را در برابر قدرت‌های استعماری آسیب‌پذیر می‌ساخت (بوستوک، ۱۹۸۹). هم‌زمان، رقابت فشرده روسیه و بریتانیا ایران را به نوعی موقعیت حاشیه‌ای خاص بدل کرده بود؛ به‌طوری که نه مستعمره مستقیم، و نه کشوری واقعاً مستقل، بلکه میدان رقابت دو قدرت بزرگ امپریالیستی بود (فوران، ۱۳۹۷: ۱۸۴). از منظر جامعه‌شناسی توسعه، این وضعیت نیمه‌حاشیه‌ای مانع شکل‌گیری مسیر طبیعی انباشت سرمایه و رشد طبقات اجتماعی مستقل در ایران شد. این دو قدرت نه‌تنها از ظهور یک بورژوازی ملی و توانمند جلوگیری می‌کردند، بلکه در صورت لزوم در حیات سیاسی ایران نیز مداخله می‌کردند و غالباً با بهبود شرایط اجتماعی و اقتصادی کشور همراهی نداشتند (عیسوی، ۱۹۷۱: ۱۵-۱۶، ۳۷-۳۴ و ۱۳۵).

در ۱۸۷۲، ناصرالدین‌شاه پس از بازگشت از دومین سفر فرنگ، میرزا حسین‌خان سپهسالار را که به هواداری از ترقی و نوسازی شناخته می‌شد، به صدراعظمی منصوب

کرد. سه عامل بیرونی او را به اجرای برنامه‌های نوسازی ترغیب می‌کرد: بحران افلاس اقتصادی دولت و ملت، مشاهده پیشرفت کشورهای بزرگ، و تأثیر اصلاحات تنظیمات عثمانی. این تجربه‌ها نخبگان قاجار، از جمله سپهسالار، را به نوعی تقلید نهادی سوق داد؛ یعنی این تصور که با وارد کردن نهادهای غربی می‌توان عقب‌ماندگی ساختاری جامعه را جبران کرد (آدمیت، ۱۳۵۶). در آن زمان، راه‌های ارتباطی تهران با ولایات بسیار نامناسب بود؛ چنان‌که سفر تبریز به تهران ممکن بود تا هفده روز طول بکشد، در حالی که در همان دوره، مسیر تقریباً مشابه از لندن به اسکاتلند با کالسکه چهار روز و با قطار کمتر از نصف روز زمان می‌برد (مته و همکاران، ۱۳۹۶). این شرایط، همراه با مشاهده گسترش راه‌آهن در اروپا و عثمانی، برخی رجال سیاسی ایران را به این نتیجه رسانده بود که ساخت راه‌آهن نخستین ضرورت توسعه اقتصادی کشور است. با این حال، یک تقابل گفتمانی مهم در ایران آن دوره شکل گرفت که مبنی بر آن گروهی توسعه را در ورود فناوری مادی، به‌ویژه راه‌آهن، می‌دیدند و گروهی دیگر بر ساخت نهادهای مدنی و حکومت قانون تأکید می‌کردند.

علاوه بر طبقه تازه‌پدید سرمایه‌داران، به نمایندگی افرادی چون حاج امین‌الضرب و حاجی احمد تاجر، که از جدی‌ترین هواداران تأسیس بانک در ایران بودند و تا حدی از امکانات بالقوه نوآوری مالی آگاهی داشتند (آدمیت، ۱۳۵۶: ۳۰۳)، مذاکرات نخستین سفیرانی که ناصرالدین‌شاه برای جلب سرمایه‌گذار خارجی جهت ساخت راه‌آهن به فرانسه اعزام کرد، آنان را متقاعد ساخت که پیش از هر چیز، ایجاد بانک ضرورت دارد (عیسوی، ۱۹۷۱). با این حال، سوءظن نسبت به تأسیس بانک همچنان بسیار بود و این طرح نتوانست اعتماد شاه را جلب کند. این سوءظن، ریشه در فقدان اعتماد نهادی در جامعه‌ای داشت که اقتصاد آن عمدتاً بر روابط شخصی و سنتی بازار استوار بود. در همین میان، با وساطت میرزا ملک‌خان و پیگیری سپهسالار، بارون روتیر انگلیسی پیشنهاد قراردادی همه‌جانبه با محوریت ساخت راه‌آهن سراسری از مازندران تا خلیج فارس ارائه کرد که به امتیازنامه روتیر مشهور شد. سپهسالار از انعقاد این قرارداد دو هدف اصلی را دنبال می‌کرد: نخست، ایجاد تحولی سریع و همه‌جانبه در اقتصاد کشور؛ دوم، تغییر موقعیت سیاسی ایران در عرصه بین‌المللی و جلب حمایت بریتانیا در برابر روسیه، که پیشروی آن در ترکستان و احتمال دست‌اندازی به شمال خراسان موجب نگرانی رجال سیاسی قاجار بود (آدمیت، ۱۳۵۶).

امتیازات انحصاری اعطا شده در قرارداد رویتزر چنان گسترده و همه‌جانبه بود که بعدها لرد کرزن آن را بزرگ‌ترین واگذاری منابع یک پادشاهی به خارجی‌ان توصیف کرد (آبراهامیان، ۱۳۹۸؛ فوران، ۱۳۹۷). بلافاصله روسیه، که این قرارداد را موجب تقویت موقعیت انگلستان در ایران می‌دانست و به‌ویژه با ساخت راه‌آهن سراسری مخالف بود، به مخالفت شدید برخاست. هم‌زمان، برخی تجار ایرانی مقیم بوشهر، بمبئی و استانبول نیز در مخالفت با این امتیازنامه، آمادگی خود را برای اجرای همان برنامه عمران اقتصادی اعلام کردند که از قرارداد رویتزر انتظار می‌رفت (آدمیت، ۱۳۵۶). خیلی زود روشن شد که مقام‌های ایرانی در برآورد توان مالی و نفوذ سیاسی بارون رویتزر در بریتانیا بیش از اندازه خوش‌بین بوده‌اند. در واقع، با وجود فراز و فرودهای متعدد در راهبرد انگلستان نسبت به ایران در عصر قاجار (اولسون، ۲۰۱۳)، در آن مقطع انگلیسی‌ها نه علاقه‌ای به ساخت راه‌آهن در ایران و نه تمایلی به رویارویی با روسیه داشتند. در برابر مخالفت‌های روبه‌افزایش داخلی و خارجی، دولت ایران نیز به‌زودی ناتوانی رویتزر در تکمیل به‌موقع راه‌آهن رشت - تهران را دستاویز قرار داد، امتیازنامه را لغو کرد و مبلغ ۴۰ هزار لیره وثیقه را نیز به نفع خود ضبط نمود (عیسوی، ۱۹۷۱).

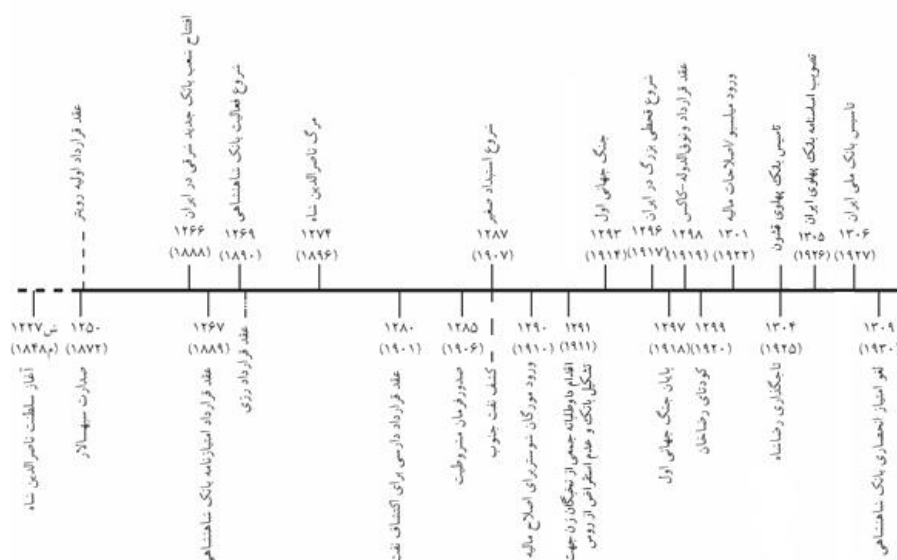
طی سالهای بعد پیشروی روس‌ها به سمت افغانستان منافع بریتانیا در هندوستان را به خطر انداخت و آنها برای حفظ تعادل قدرت در تقابل با روس‌ها مترصد استفاده از فرصت‌های موجود در قرارداد ملغی شده رویتزر گردیدند و به بهانه لزوم جبران خسارات وارده به او مصرانه از برقراری مجدد قرارداد جانبداری نمودند. در نهایت این پیگیری‌ها و فشارها سبب گردید در ۱۸۸۶ (۱۲۶۷ش) رویتزر امتیازنامه تازه‌ای با دولت ایران منعقد نماید. هم ایرانی‌ها و هم بریتانیایی‌ها همچنان ذهنشان مشغول ساخت راه‌آهن بود اما در آخرین لحظات فشار روس‌ها موجب شد کلمه جادویی راه‌آهن از امتیازنامه جدید حذف شود و در اشتباهی استراتژیک قرارداد تازه تبدیل به قراردادی برای راه‌اندازی بانک دولت ایران گردد (جونز، ۲۰۱۳). این چرخش تاریخی نشان می‌دهد که نهاد بانک مدرن در ایران، نه صرفاً به عنوان پاسخی به نیازهای درون‌زای اقتصادی جامعه، بلکه بیشتر به عنوان یک مصالحه ژئوپلیتیک میان قدرت‌های استعماری متولد شد.

امتیازات اعطا شده برای راه‌اندازی بانک شاهنشاهی علاوه بر حق انحصاری چاپ اسکناس در ایران شامل مواردی چون اجازه انجام هر گونه فعالیت مالی، تجاری و صنعتی، بهره‌برداری از کلیه منابع زیرزمینی، راه‌سازی، استفاده رایگان از اراضی دولتی، برخورداری

رایگان از حمایت قوای نظامی برای تأمین امنیت شعب، تسهیل در خرید زمین‌های ایرانیان توسط بانک، معافیت کامل از پرداخت مالیات، و الزام قانونی کارگزاران دولت به پذیرش اسکناس‌های بانک برای مدت ۶۰ سال می‌شد. امتیازاتی که به رویت‌ر داده شد بود با امتیازات و شرایط بانک انگلیسی‌ها در هندوستان که مستعمره بریتانیا بود و عملاً اختیاری از خود نداشت برابری می‌کرد (علیزاده بیرجندی و نادی، ۱۳۹۱). در واقع، بانک شاهنشاهی بیش از آنکه یک میانجی مالی برای توسعه باشد، شمایل یک نهاد پنهان استعماری را به خود گرفت که از قدرت زیرساختی بالایی برای کنترل اقتصاد جامعه ایران برخوردار بود. در مورد دلایل اعطای چنین امتیازاتی، پژوهشگران (از جمله: جونز، ۱۹۸۷؛ قربانیان، ۱۳۹۰؛ شاهدی، ۱۳۹۵؛ دهقان‌نژاد، ۱۳۸۶؛ سیدشکری، ۱۴۰۰) دلایل گوناگونی ذکر کرده‌اند که مهم‌ترین آنها عبارتند از:

- تعهد رویت‌ر به پرداخت وامی به میزان چهل هزار لیره به شاه، به‌علاوه وعده پرداخت وام‌هایی دیگر، مشروط به ارائه وثیقه‌های معتبر
- تعهد بانک به پرداخت سالانه شش درصد از «منافع خالص» خود در ایران (حداقل چهار هزار لیره)، به‌علاوه شانزده درصد از منافع حاصل از استخراج معادن ایران
- افلاس عمومی دولت و خالی بودن خزانه و میل وافر شاه به تأمین هزینه سومین سفر به اروپا
- اشتیاق به اقتباس از نهادهای مدرن تمدن غربی و انتقال دانش بانکداری نوین
- ورود سرمایه خارجی و تأمین اعتبار برای نوسازی زیرساخت‌های ارتباطی و راه‌ها
- جمع‌آوری سرمایه‌های راکد داخلی و بروز رونق اقتصادی به سبب افزایش اعتبارات
- اصلاح نظام پولی نابسامان ایران و جایگزین ساختن استاندارد نقره با استاندارد طلا
- انعکاس پیشرفت‌ها و تحولات اصلاحی در جوامع دور و نزدیک در اذهان نخبگان ایرانی

تصویر ۲. گاهنامه رویدادهای مهم مرتبط با دوره فعالیت بانک شاهنشاهی در ایران

(منبع: یافته های تحقیق)

۳,۴ راه اندازی بانک شاهنشاهی و شروع فعالیت آن

طبق قرارداد، سرمایه بانک شاهنشاهی برابر با ۴ میلیون لیره تعیین شده بود اما اجازه داشت تنها با تامین یک چهارم این مبلغ و انتقال آن به ایران، به صورت رسمی شروع به فعالیت نماید. برای تامین این سرمایه یکصد هزار سهم هر کدام به ارزش ده لیره در بازار لندن عرضه شد و با استقبال گسترده خریداران طی تنها چند ساعت هر سهم به قیمت دوازده لیره به فروش رفت. از این عرضه دویست هزار لیره سود خالص نصیب شرکت شد که آن را به عنوان پاداش عقد قرارداد به رویت پرده پرداخت کردند (دهقان نژاد، ۱۳۸۶). ابعاد این مبلغ پاداش زمانی روشن تر می شود که توجه گردد دولت قاجار در ازای اعطای چنان امتیازنامه گسترده ای نقداً تنها مشمول دریافت وامی ده ساله به مبلغ چهل هزار لیره با بهره شش درصد شده بود. در تمام سال های آتی نه تنها آن بانک هرگز مجبور به تکمیل کسری سرمایه خود نشد بلکه با افزایش سپرده های دولت و مردم، به تدریج تمامی سرمایه های اولیه خود را از ایران خارج کرده و در حوالی سال ۱۹۰۰ دیگر دیناری سرمایه در ایران نداشت (ابتهاج، ۱۳۷۱). این خروج سرمایه، از منظر جامعه شناسی توسعه، نمونه کلاسیک

استخراج مازاد اقتصادی از پیرامون به مرکز است و نشان می‌دهد که این نهاد مالی فاقد حک‌شدگی اجتماعی (Social Embeddedness) لازم در شبکه‌های اقتصاد محلی ایران بود.

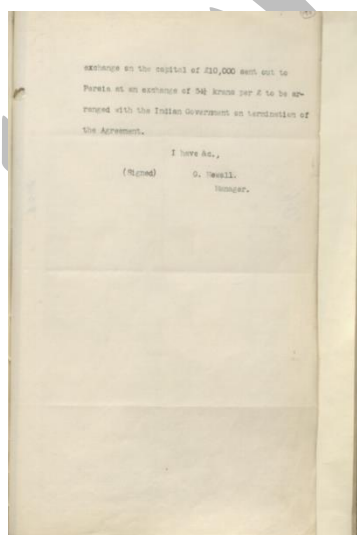
به زودی دولت بریتانیا نیز یک فرمان سلطنتی برای شراکتی سی‌ساله در بانک شاهنشاهی ایران صادر نمود (قربانیان، ۱۳۹۰). با این فرمان سلطنتی، بانک شاهنشاهی تحت حمایت حقوقی دولت بریتانیا قرار گرفت و به یکی از بانک‌های شبکه گسترده و منسجم مجموعه بانک‌های ماوراء بحار بریتانیا تبدیل شد. اینها مجموعه‌ای قریب به بیست بانک بودند که در قرن نوزدهم به ابتکار انگلیس و در راستای بسط منافع امپراتوری، خدمات بانکداری نوین را به قاره‌های آسیا، استرالیا، آفریقا و آمریکای جنوبی گسترش می‌دادند (سیدشکری، ۱۴۰۰؛ شاهدی، ۱۳۹۰؛ قربانیان، ۱۳۹۰). به این ترتیب بانکی که مقرر بود بانک دولت ایران باشد، با سرمایه خارجی، تحت تابعیت قوانین خارجی، با مدیران خارجی و با دفتر مرکزی مستقر در لندن شروع به فعالیت کرد. به واقع بانک شاهنشاهی ایران یک بنگاه انگلیسی بود که باید عملیات خود را با خزانه‌داری انگلستان هماهنگ می‌نمود. البته حک‌شدگی بانک شاهنشاهی در مجموعه بانک‌های ماوراء بحار امکان تبادل پول با سایر کشورها را تسهیل می‌کرد و در رقابت با صرافان و تجار بومی و سایر بانک‌هایی که به موازات وی در ایران فعالیت می‌کردند آن بانک را واجد مزیت رقابتی عمده‌ای می‌نمود.

قبل از بانک شاهنشاهی نخستین بانک مدرنی که در ایران شروع به فعالیت کرد یک بانک هندوستانی به نام «بانک جدید شرقی» بود که در سال ۱۲۶۶ ش (۱۸۸۱م) به منزله یک بنگاه تجاری و بدون هیچ مجوز خاصی به سرعت شعباتی در تهران، مشهد، تبریز، شیراز و اصفهان دایر نمود. بانک شاهنشاهی در شروع فعالیت خود در سال ۱۲۶۹ شمسی اقدام به خریداری تمام شعب بانک جدید شرقی در ایران به مبلغ بیست هزار لییره کرد و شعبه مرکزی خود را جایگزین شعبه مرکزی آن بانک در تهران نمود (دهقان نژاد، ۱۳۸۶؛ قربانیان، ۱۳۹۰). بانک شاهنشاهی در اوج فعالیت خود ۲۴ شعبه در شهرهای بزرگ ایران با حدود چهارصد نفر مستخدم داشت که بخش عمده آنها را انگلیسی‌ها و ارمنی‌ها تشکیل می‌دادند. بانک از نظر استخدامی یک نظام شبه استعماری ایجاد کرده بود که ایرانیان را در کشور خود شهروند درجه دوم تلقی می‌کرد (جونز، ۲۰۱۳). به گونه‌ای که ابتهاج (۱۳۷۱) در خاطرات خود می‌نویسد نه تنها از استخدام ایرانیان در مدارج شغلی بالا خودداری می‌شد و بالاترین شغلی که یک ایرانی می‌توانست دارا شود عنوان مترجمی کل بود بلکه از هر گونه آموزش کارکنان ایرانی خودداری می‌گردید. این سیاست، به نوعی در حکم تلاشی عامدانه جهت

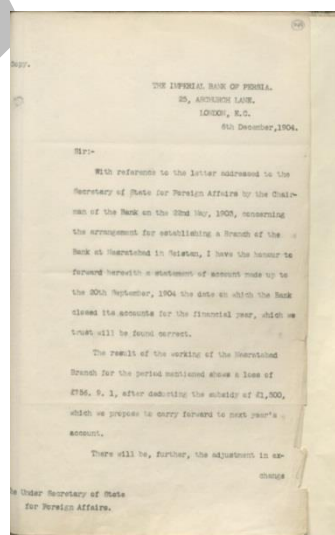
بانک شاهنشاهی و پول اعتباری مدرن ... (ابوالقاسم شادمان پور و دیگران) ۶۳

جلوگیری از انتقال سرمایه انسانی و فرهنگی مدرن به بدنه جامعه ایران بود. هر چند در عمل کارکنان شایسته ایرانی همه کارها را به خوبی فرا می گرفتند و حتی کارکنان تازه وارد انگلیسی را آموزش می دادند.

نکته ای که در اینجا نیاز به تاکید دارد، تمرکز ویژه بانک شاهنشاهی بر تعریف و پیشبرد فعالیت خود به عنوان کسب و کاری در درجه اول اقتصادی و سودآفرین و در درجه بعدی تسهیل بیش و کم ضمنی و عمدتاً غیرمستقیم منویات مداخله جویانه کارگزاران دولتی انگلیس در ایران بود. بنابراین فعالیت بانکداری با استاندارد بالایی به ویژه در زمینه حسابداری و حسابرسی در شعب این بانک انجام می شد. مطابق با سند مندرج در تصویر شماره سه که مربوط به گزارش مالی عملکرد شعبه بانک در نصرت آباد سیستان در پایان سال نخست است، می توان مشاهده کرد که مسئولان بانک، بر پیشبرد اداره آن بر طبق رویه های رایج بانکداری و نه صرفاً به عنوان یک عامل مداخله گر تصنعی در اقتصاد ایران تاکید داشته اند. ضمناً بر پایه همین سند می توان دریافت که شعب بانک الزاماً در آغاز فعالیت خود سودآور نبوده اند و تحقق سود منوط به دریافت حمایت از جانب دولت انگلیس و فعال سازی فرایندهای خلق و حفاظت از آن در بانک بوده است.

تصویر صفحه دوم سند

تصویر صفحه اول سند

تصویر ۳. نامه گزارش عملکرد مالی شعبه سیستان (نصرت آباد) بانک در سال ۱۹۰۴

(بانک شاهنشاهی ایران (شعبه سیستان)، ۱۹۱۰-۱۹۰۴)

مطابق قرارداد، بانک شاهنشاهی باید شش درصد از منافع خالص خود را به دولت ایران پرداخت کند اما نه معنای منافع خالص به روشنی تعریف شده بود و نه هیچ‌گاه اسناد مالی بانک مورد رسیدگی دولت ایران قرار گرفت (سیدشکری، ۱۴۰۰). با توجه به عدم آشنایی کارگزاران دولت با چگونگی عملیات بانکداری و نظام حسابداری مدرن، دولت ایران واجد توانایی عملی برای حسابرسی دقیق دفاتر بانک نبود. نخستین بار این آرتور میلسپو، مستشار استخدام شده برای اصلاح امور مالیه کشور بود که پس از گذشت نزدیک به سی و پنج سال از فعالیت این بانک در ایران به این صرافت افتاد تا بر چگونگی پرداخت حق‌السهم دولت ایران از منافع خالص بانک شاهنشاهی رسیدگی نماید (جونز، ۱۹۸۷). اما به نظر می‌رسد که به علت عدم وجود اراده سیاسی لازم حتی این تلاش دیرنگام نیز به ثمر نرسید. طبق برآوردهای جونز (۲۰۱۳) در تمام این سال‌ها منافع بانک بیش از دو برابر آن چیزی بود که رسماً اعلام می‌کرد.

رابطه بین بانک شاهنشاهی و دربار ایران در مورد موضوع انتشار اسکناس با آنچه همان دوره نیز در کشورهای دیگر، حتی همسایگان ایران جریان داشت، به میزان زیادی متفاوت بود. مطابق قرارداد بانک شاهنشاهی این بانک اجازه داشت تنها به اندازه یک پنجم سرمایه خود، اسکناس منتشر کند (دهقان‌نژاد، ۱۳۸۶). با توجه به سرمایه اولیه یک میلیون لیره‌ای که بانک به ایران آورده بود این امر به معنای انتشار اسکناس‌های تومان با ارزشی معادل با حداکثر دویست هزار لیره بود. پیش از این اشاره شد که آن بانک امتیاز فعالیت و انحصار انتشار اسکناس خود را به ازای پرداخت وامی ده ساله به مبلغ چهل هزار لیره به دست آورده بود و بابت آن سالیانه شش درصد بهره دریافت می‌کرد. بنابراین مازاد بر این مبلغ، هر اسکناسی که آن بانک منتشر می‌کرد نه بدهی دولت ایران که در واقع بدهی خود آن بانک بود، اما دولت ایران و کارگزارانش موظف بودند اعتبار آن اسکناس‌ها را به رسمیت شناخته و از آنها حمایت و پشتیبانی کنند و به منزله پول رسمی ایران بپذیرند.

بانک شاهنشاهی موظف بود به میزان اسکناس منتشرشده، مسکوکات نقره ذخیره کند؛ اما چون عنوان بانک دولت ایران را داشت، این ذخیره را نزد خود و نه در انبارهای دولت ایران نگه می‌داشت. از منظر نظریه اجتماعی پول، این سازوکار به معنای آن بود که بخش مهمی از قدرت پولی و هسته‌ای از حاکمیت، از دولت سلب و به یک بنگاه خارجی منتقل شده است. چنان‌که جونز (۲۰۱۳) بیان می‌کند، دولت ایران چیزی را تضمین می‌کرد که نه کنترل مستقیمی بر آن داشت و نه منفعتی از آن می‌برد؛ افزون بر این، برای دریافت هر وام

تازه نیز ناچار بود وثیقه‌های ارزشمند در اختیار بانک بگذارد. این وثیقه‌ها معمولاً شریان‌های اصلی اقتصاد و درآمد دولت از جمله کنترل گمرکات، حقوق کشتیرانی و ماهیگیری، تأسیسات تلگراف، عوارض راه‌ها، و بعدها حتی عایدات حق‌السهم دولت ایران از نفت جنوب بودند. بدین ترتیب، این بانک، به‌عنوان یک بنگاه بریتانیایی، عملاً در رأس هرم پولی ایران قرار گرفت و جایگاهی را اشغال کرد که ذاتاً متعلق به حاکمیت ملی ایران بود. اگر به تصویر شماره دو که در آن گاه‌شمار رویدادهای مهمی که همزمان با دوران فعالیت بانک شاهنشاهی به نمایش درآمده توجه شود به سادگی معلوم می‌گردد که پس از آغاز به کار این بانک تقریباً هیچ رخداد تاریخی در آن دوران را نمی‌توان سراغ گرفت که بانک شاهنشاهی ایران در ظاهر فعالیت اقتصادی خود به مثابه یک ابزار سیاسی تأثیرگذار ایفاء نقش نکرده باشد. در ادامه کوشش خواهد شد به اختصار به این موارد اشاره شود.

۴,۴ عملکرد بانک شاهنشاهی و تأثیرات ساختاری آن بر تحولات اقتصادی-

سیاسی ایران

بانک شاهنشاهی برای جلب اعتماد مردم و رواج اسکناس‌های خود در ابتدا اسکناس‌هایی با ارزش کم منتشر می‌کرد. بانک در ابتدا اجازه داشت حدود دویست میلیون و هشتصد هزار تومان اسکناس ایرانی در مجموع کلیه شعب خود منتشر نماید اما به تدریج تا سال ۱۳۰۸ که امتیاز نشر اسکناس از وی سلب گردید برابر با مبلغ هجده میلیون تومان اسکناس منتشر نمود (ابتهاج، ۱۳۷۱). همچنان که در نمونه‌های ارائه شده در تصویر شماره چهار مشاهده می‌شود بر روی هر کدام از این اسکناس‌ها نام شعبه نشردهنده اسکناس ثبت می‌گردید. یعنی هر اسکناس تنها در همان شعبه منتشر کننده قابل تبدیل به مسکوکات نقره و مس بود. اسکناس‌هایی که توسط شعبات دیگری از بانک منتشر شده بودند تنها با کاهش ارزش و تنزیل قابلیت تبدیل داشتند. این روش از اعتبار بانک در برابر هجوم برای تبدیل اسکناس‌ها حفاظت می‌کرد اما امکان سودجویی بانک را نیز افزایش داده و کاملاً به زیان رونق اقتصاد ایران تمام می‌شد.

در واقع هزینه‌دار ساختن نقل و انتقال پول اعتباری در سراسر کشور مانع از انباشت سرمایه و تأمین اعتبارات در سطح ملی می‌گردید، علاوه بر اینکه هیچ کمکی نیز به سروسامان بخشیدن به نظام پولی از هم‌گسیخته ایران نمی‌کرد. این رویه بانک شاهنشاهی در هیچ کشور دیگری نظیر نداشت و به واقع باید آن را تعمد امپریالیسم بریتانیا جهت

ممانعت از رونق اقتصاد ایران دانست (سیدشکری، ۱۴۰۰). این سیاست تعمدی، به معنای حفظ ازهم گسیختگی فضایی و انسداد یکپارچگی ملی ایران بود. در واقع، بانک با ایجاد مرزهای پولی در درون کشور، مانع از شکل گیری یک بازار ملی فراگیر و منسجم شد که پیش شرط اساسی برای توسعه بازار، نهادهای مدنی و همبستگی اجتماعی در دوران مدرن است.

تصویر ۴. نمونه‌ای از اسکناس‌های ۱۰ تومانی منتشر شده در شعب بندرعباس و تهران (بونین (Bonine)، ۲۰۱۶)

چون بانک شاهنشاهی در جایگاه بانک دولت ایران قرار داشت، تمامی حساب‌های دولت در این بانک نگهداری می‌شد، از قبیل درآمدهای ناشی از گمرکات، عوارض و مالیات‌ها. پس از کشف نفت سهم ایران از منافع نفت جنوب نیز به واسطه این بانک در لندن پرداخت می‌شد (جونز، ۲۰۱۳). علاوه بر این، مردم عادی، شاه، درباریان و اغلب رجال کشور پول‌های خود را ترجیحاً در بانک شاهنشاهی نگهداری می‌کردند چرا که بانک از همان ابتدا به سپرده‌ها سود می‌پرداخت (شاهدی، ۱۳۹۰). این شرایط همراه با انحصار خلق پول اعتباری، توانایی مالی بانک شاهنشاهی را چنان تقویت می‌کرد که در رقابت با صرافان بومی از همان ابتدا نرخ‌های بهره اعتبارات تجاری را در ایران کاهش داد. هرچند از منظری دیگر، صراف‌های بومی صرفاً یک موسسه وام‌دهنده نبودند بلکه در کسب و کار تجار ایرانی یک رفیق محسوب می‌شدند و بنابراین حتی بیش از بانک شاهنشاهی تقبل ریسک می‌کردند (فلور، ۱۳۹۴). در واقع این نهادهای سستی نماینده نوعی اقتصاد اخلاقی و دارای سطح بالایی از سرمایه اجتماعی بودند که بر پایه روابط چهره‌به‌چهره، اعتماد متقابل و همبستگی شبکه‌ای عمل می‌کردند. همین که فردی همچون امین‌الضرب در دوره‌ای به صورت همزمان رئیس هر دو صنف صرافان و بازرگانان ایران به شمار می‌رفت گواهی

است بر آنکه صرافان ایرانی از حکم‌شدگی اجتماعی عمیقی در شبکه‌های اقتصادی بازرگانان ایران برخوردار بودند.

در هر حال از منظر نهادی بانک شاهنشاهی در عمل توانست در موارد زیر نسبت به صرافان ایرانی برتری بی‌چون چرایی بیابد (جونز، ۲۰۱۳؛ شاهدی، ۱۳۹۰؛ فلور، ۱۳۹۴؛ سیدشکری، ۱۴۰۰):

- اعطای وام به دولت و افراد حقیقی با نرخ‌های بهره به مراتب پایین‌تر
- داشتن تجارب عمده در ارائه خدمات بانکداری منظم و منسجم و نفوذ سیاسی
- برخورداری از شعب متعدد در سراسر کشور که حفظ امنیت آنها بر عهده دولت بود
- ارائه تسهیلات برای نقل و انتقال پول و اعتبار به سایر کشورهای جهان، به لطف وجود شبکه بانک‌های ماوراء بحار انگلستان
- معافیت از پرداخت مالیات بابت کلیه عایدات بانک در هر زمینه‌ای که به آن می‌پرداخت
- عدم آشنایی صرافان و تجار داخلی با شیوه‌های نوین بانکی و عدم ارتباط نهادی ایشان با نظام بانکی بین‌المللی

راه‌اندازی بانک شاهنشاهی و سپس بانک استقراضی روسیه به تدریج و به یمن سیاست‌های وام‌دهی آنها، بسیاری از صرافان بزرگ ایرانی از جمله تجارت‌خانه‌های تومانیان، جمشیدیان، جهان و سایرین را به ورشکستگی کشاند و بسیاری از تجار ایرانی را از منابع اعتباری صرافان سستی محروم ساخت (سیدشکری، ۱۴۰۰؛ شاهدی، ۱۳۹۰). به زودی دامنه فعالیت باقیمانده صرافان ایرانی به تبدیل پول و ارزها محدود شد در حالی که نرخ برابری ارزها با قران را نیز بانک شاهنشاهی به عنوان بانک دولت ایران تعیین می‌کرد. به این ترتیب تا قبل از تشکیل بانک ملی ایران در سال ۱۳۰۷، کل اقتصاد پولی کشور در انحصار بانک شاهنشاهی قرار گرفت (سیف، ۱۳۹۷). این رویداد در حکم تخریب شبکه‌های اعتماد سستی و جایگزینی آن با یک دیوان‌سالاری ناآشنا و بیش و کم بیگانه‌محور بود.

در مواجهه با تجار ایرانی بیشتر اعتبارات بانک شاهنشاهی به بنگاه‌های تجاری خارجی فعال در اقتصاد ایران داده می‌شد تا تجار ایرانی و بخش عمده این وام‌ها در جهت صادرات محصولات مثل تریاک از جنوب ایران به چین، یا صادرات پنبه و برنج شمال ایران به

روسیه به کار گرفته می‌شد (جونز، ۲۰۱۳). علاوه بر این در حالی که برای راه‌اندازی و ظهور صنایع جدید وجود اعتبارت بلند مدت حیاتی است اما اعتباراتی که به تجار ایرانی پرداخت می‌گردید عمدتاً کوتاه مدت و شش ماهه بودند (سیدشکری، ۱۴۰۰). خود بانک نیز به این بهانه که تامین سرمایه خارجی برای توسعه اقتصادی ایران مستلزم پذیرش ریسک بالایی است از هر گونه اقدام برای سرمایه‌گذاری مستقیم در تولید و رشد صنعتی ایران خودداری کرد. حتی آن بخش از قرارداد را که به بانک اجازه اکتشافات معدنی و ایجاد صنایع وابسته می‌داد بلااستفاده گذارد (عیسوی، ۱۹۷۱). بروز نا آرامی‌های که به جنبش مشروطه منجر شد افلاس اقتصادی دولت را شدت بخشید به گونه‌ای که گذران امور جاری کشور به استقراض و دریافت مساعدت از بانک شاهنشاهی وابسته شده بود. در جدول شماره یک می‌توان فهرستی از مساعدت‌های پرداختی به دولت ایران تا اوایل مشروطه را مشاهده کرد.

جدول ۱. گزارشی از مساعدت‌های پرداختی بانک شاهنشاهی به دولت ایران

سال	مبلغ وام	بابت	وثیقه
۱۲۷۱ (۱۸۹۲)	۵۰۰۰۰ لیره	غرامت لغو انحصار تنباکو	گمرکات بوشهر و کرمانشاه
۱۲۸۰ (۱۹۰۱)	۲۰۰۰۰۰ لیره	مساعدت به دولت	گمرکات جنوب
۱۲۸۲ (۱۹۰۳)	۲۰۰۰۰۰ لیره	مساعدت به دولت	شیلات خزر
۱۲۸۳ (۱۹۰۴)	۲۹۰۰۰۰ لیره	مساعدت به دولت	گمرکات جنوب
۱۲۸۶ (۱۹۰۸)	۳۰۰۰ لیره	مساعدت به دولت	درآمد گذرنامه
جمع بدهی‌ها در ۱۲۸۸ (۱۹۱۰)	۷۶۰۰۰۰ لیره	عایدات تمامی گمرکات بدون حق برداشت	

(جونز، ۱۹۸۷)

حجم فزاینده بدهی‌ها، عملاً دولت ایران را در چرخه‌ای تشدید شونده از استقراض و ناتوانی در بازپرداخت دیون وارد ساخت. به طوری که مطابق با گزارش مندرج در تصویر شماره پنج عملاً بانک در سال ۱۹۰۵ برای خود چشم اندازی بیست ساله جهت دریافت اقساط و سود وام‌های اعطا شده به دولت و دربار ایران ترسیم کرده بود. الگوی بازپرداخت نشان می‌دهد که علاوه بر سود اصل وام، جریمه دیکرد بر اقساط معوق نیز تعلق می‌گرفته است و این خود بر افزایش حجم بدهی‌ها دامن می‌زده است. این چرخه

بانک شاهنشاهی و پول اعتباری مدرن ... (ابوالقاسم شادمان پور و دیگران) ۶۹

بدهی، مکانیزمی در راستای ایجاد انقیاد ساختاری و حفظ وابستگی دولت ایران (به عنوان یک دولت پیرامونی) به مرکز نظام سرمایه داری نوظهور در غرب بود.

MEMORANDUM enclosed in India Office Letter to Foreign Office of
11th February 1908.
(See page 106 of Foreign Office Volume).

The debt due from the Persian Government having been practically converted into an annuity for 20 years, payable on the 4th April in each year from 1905 to 1924 inclusive (viz.: 21,133*l.* 7*s.* 3*d.* in 1905 and 23,270*l.* 7*s.* in subsequent years), the Accountant-General at the India Office will prepare and keep up an "Arrears Account" showing the amount due from the Persian Government in consequence of any failure on its part to pay the instalments of the annuity in full at the right dates. He will debit to this account the amount by which the payment, if any, made by the Persian Government on the 4th April of each year falls short of 23,270*l.* 7*s.*, will add once a year interest at the rate of five per cent. per annum on the amount at debit, and will credit to the account any sums received in respect of arrears. He will append to the account a statement showing what portion of the arrears represents money that should have been paid to Indian revenues (with interest thereon) and what portion represents money that should be paid to the Imperial Bank (the amount so payable being one-fifth of all payments that should have been made in respect of the interest portion of the annuity, together with interest at five per cent. thereon added yearly). Once in three years he will send to the Foreign Office the account and appended statement, and the Foreign Office will pay to the India Office one-half of the amount by which the debt due to Indian revenues has been increased during the preceding three years. If the debt has been reduced, he will pay to the Foreign Office one-half of the amount of the reduction.

India Office,
24th December 1907.

تصویر ۵. مکاتبه بین وزارت امور هند و وزارت امور خارجه بریتانیا

(بادداشت در خصوص وام‌های دولت ایران، ۱۹۱۰)

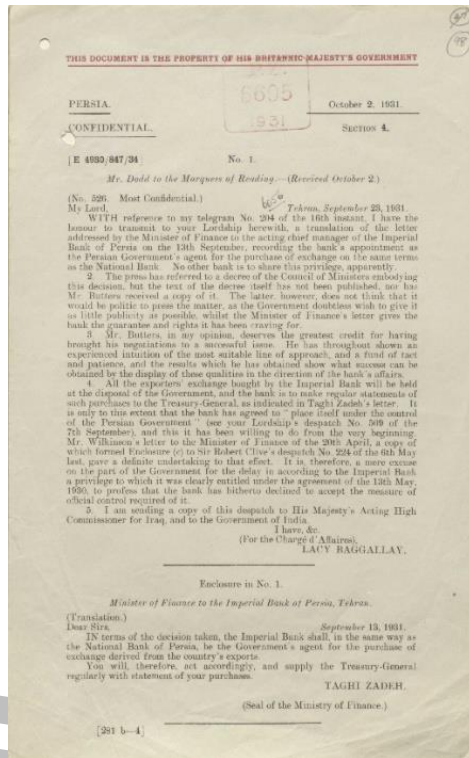
شاید هیچگاه به اندازه دوران جنگ جهانی اول نقش بانک شاهنشاهی در صحنه سیاسی و اجتماعی ایران آشکار و شدید نبوده باشد. در این زمان بانک شاهنشاهی به پایه اصلی سیاست بریتانیا تبدیل شد و نقش مهمی در تامین منابع مالی برای ارتش بریتانیا که به اشغال ایران پرداخته بود بر عهده گرفت (جونز، ۲۰۱۳). همزمان با شروع جنگ، بانک با توجه به نفوذی که در دولت و مجلس ایران از آن برخوردار بود به سرعت تعهد خود برای تبدیل اسکناس‌های خویش به مسکوکات فلزی را به حالت تعلیق درآورد و نرخ بهره وام‌های پرداختی به دولت ایران را نیز از هفت درصد به نه درصد افزایش داد (سیدشکری، ۱۴۰۰). این تغییر عملاً به آن بانک اجازه می‌داد به هر میزان که اقتضاء می‌کرد و بدون نگرانی جدی از عواقب عدم وجود ذخایر مسکوکات کافی اقدام به انتشار اسکناس تازه نماید. در

نتیجه در ازای سود هنگفتی که نسیب بانک شد، هم تورمی بزرگ بر اقتصاد ایران تحمیل گردید و هم خرید و احتکار غلات ایران از سوی ارتش بریتانیا تامین مالی شد که یکی از دلایل بروز قحطی بزرگ در ایران بود (مجد، ۱۳۸۷). قابل توجه آنکه بیست سال بعد و در ایام اشغال ایران طی جنگ جهانی دوم، درخواست انتشار اسکناس اضافی که اکنون در انحصار بانک ملی ایران بود، یکی از موضوعات همیشگی مورد مناقشه بین متفقین اشغال‌گر از یک سو و امتناع دولت و مجلس ملی ایران از سوی دیگر بوده است که بخشی از آن مجادله را می‌توان به تجربه ایرانیان از بروز تورم و قحطی بزرگ در جنگ جهانی اول نسبت داد (ن.ک. عظیمی، ۱۳۹۷). بی‌سبب نبود که بالاترین نرخ سودآوری فعالیت بانک شاهنشاهی در سال‌هایی به دست می‌آمد که طی جنگ‌های جهانی اول و دوم، ایران مستقیماً به اشغال قوای انگلستان درآمده و بانک در خدمت ارتش آن کشور بود (جونز، ۲۰۱۳).

پس از خاتمه جنگ جهانی اول و در سال ۱۹۱۹ همراه با خروج تدریجی قوای انگلیسی از ایران، لرد کرزن وزیر امور خارجه وقت بریتانیا، با حذف قدرت معارض روسیه از صحنه سیاسی ایران، مخفیانه قراردادی با وثوق‌الدوله صدر اعظم و چند وزیر ایرانی دیگر منعقد نمود که دست کمی از امتیازات مذکور در اولین موافقتنامه روتر داشت و هدف از آن ضمیمه کردن کل ایران به امپراتوری بریتانیا بود (آبراهامیان، ۱۳۹۸). با علنی شدن مفاد این قرارداد، عموم مردم، روس‌های بلشویک و حتی برخی صاحب‌منصبان انگلیسی با آن به مخالفت پرداختند. این قرارداد نمونه‌ای کلاسیک از زیاده‌وری‌های امپریالیستی به شمار می‌آمد. به هر حال قرارداد ۱۹۱۹ از سوی مجلس ایران به تصویب نرسید (بوستوک، ۱۹۸۹). در این گیرودار چنان آشوبی بر کشور حاکم بود که در اوایل ۱۹۲۱ مقارن با پیشروی بلشویک‌ها تحت عنوان جمهوری سوسیالیستی گیلان در شمال و تصمیم دولت بریتانیا برای خروج سربازان خود از ایران، هر آن احتمال می‌رفت که هم شاه و هم اروپاییان مجبور به فرار از تهران شوند. بنابراین هیئت مدیره بانک شاهنشاهی از هر رخدادی که بتواند مجدداً نظم را بر ایران حاکم نماید استقبال می‌کرد (جونز، ۱۹۸۷). لذا عملاً و در هماهنگی ضمنی با دولت بریتانیا در تامین مالی کودتای اسفند ۱۲۹۹ همکاری نمود. این بانک جهت تامین هزینه‌های کودتا، بخش عمده‌ای از مطالبات دولت ایران را به سیدضیاء طباطبایی پرداخت کرد. مک مری رییس وقت بانک در ایران، کابینه او را بهترین و آخرین امید ایران می‌دانست (بوستوک، ۱۹۸۹).

پس از کودتا، کشور به تدریج نظم و انضباط مناسب‌تری پیدا کرد و همراه با تحولات در ساختار سیاسی حاکم برای نخستین بار ایده‌ها و اراده روشنی در خصوص توسعه به منصفه ظهور رسید. در عین حال بحران بدهی دولت ایران که با محوریت بدهی به بانک شاهنشاهی تا انتهای دوره قاجار با روندی فزاینده تداوم یافت، بخش مهمی از سیاست‌ها، برنامه ریزی‌های و طرح‌های اقتصادی جاه طلبانه در عصر پهلوی اول را نیز با چالش‌های عدیده‌ای روبرو ساخت (مرعشی، ۲۰۲۳). از این رو به مرور زمان و همراه با تحکیم قدرت رضا خان، وی از عدم همراهی بانک با سیاست‌های توسعه‌ای دولت خود گلایه می‌کرد و ضمن خطاب کردن آن به بانک لرد کرزن آن را به لغو امتیاز تهدید می‌نمود (ابتهاج، ۱۳۷۱). بنابراین با آنکه هیئت مدیره بانک هیچ علقه‌ای به توسعه ایران جدید نداشت اما به مدیر عامل بانک در ایران اختیار داد تا فارغ از نظریات وزارت خارجه انگلستان از در همکاری با حاکمیت سیاسی جدید درآید (جونز، ۲۰۱۳).

در این میانه ملی‌گرایان ایرانی طی چهل سال حضور بانک‌های خارجی علاوه بر آشنایی با اصول بانکداری نوین به نقشی که بانک در خلق پول و تامین اعتبارات لازم برای توسعه ایفاء می‌نماید بیش از پیش وقوف یافته بودند. بنابراین در پی افزایش رونق اقتصاد ملی و افزایش درآمدهای دولت، پس از تاج‌گذاری رضاشاه به سرعت بانک سپه و دو سال بعد و به رغم همه سنگ اندازی‌های بانک شاهنشاهی، در ۱۳۰۷ بانک ملی ایران راه‌اندازی گردید و یکی از آمال ایرانیان از صدر مشروطه تحقق پیدا نمود (ابتهاج، ۱۳۷۱). این رخداد نشانگر تلاش نخبگان ایرانی در راستای گذار جامعه از انفعال نهادی به سمت نوعی ناسیونالیسم اقتصادی و تلاش برای استقلال بخشی به هسته حاکمیت ملی بود. هرچند بانک شاهنشاهی در سال‌های نخست تاسیس بانک ملی از در رقابت با آن وارد شد و در مکاتبات و تعاملاتی که عاری از کشمکش بین طرفین نیز نبود، همچنان به دنبال حفظ منافع ویژه خود در ایران بود. شاهدی بر این ادعا در سند مندرج در تصویر شماره شش مشاهده می‌شود که مکاتبه‌ای متقابل بین طرف انگلیسی و ایرانی در مورد امتیاز خریداری و تبدیل ارز حاصل از صادرات ایران است. این مکاتبه علاوه بر این که حدودی از بی‌اعتمادی بین طرفین را به تصویر می‌کشد، نشان از تلاش طرف ایرانی برای پاسخگودن و شفافیت بخشیدن به عملکرد بانک شاهنشاهی و واداشتن آن به پذیرش رقابت با بانک ملی ایران به جای انحصار در امتیازات اعطایی دارد.

تصویر ۶. مکاتبه بین وزارت مالیه ایران و بانک شاهنشاهی
(بانک شاهنشاهی ایران؛ روابط با دولت ایران، ۱۹۳۱-۱۹۳۵)

تنها دو سال پس از راهاندازی بانک ملی ایران، با پرداخت غرامتی به مبلغ دویست هزار لیره امتیاز انحصار انتشار اسکناس از بانک شاهنشاهی به بانک ملی ایران منتقل گردید و بانک شاهنشاهی به یک بانک تجاری عادی تبدیل شد. از این زمان به بعد بیشتر شعب بانک در ایران زیان داده و به تدریج تعطیل می‌شدند و تنها دفتر بانک در لندن از محل سرمایه‌گذاری‌های آن سودی کسب می‌کرد (جونز، ۲۰۱۳). بالاخره در سال ۱۳۳۱ آن بانک که نام خود را به «بانک انگلیس در ایران و خاورمیانه» تغییر داده بود در مواجهه با احساسات ملی‌گرایانه شدیدی که در مخالفت با کل کسب و کار بریتانیایی‌ها و به خصوص شرکت نفت ایران و انگلیس در میان مردم پدیدار شده بود، و با توجه به اینکه در عمل سهم عمده‌ای از بازار خویش را نیز به بانک‌های بومی ایرانی واگذار کرده بود به طور کامل فعالیت خود در ایران را متوقف کرد و به کشورهای حاشیه جنوبی خلیج فارس کوچ نمود.

۵. بحث و نتیجه‌گیری

تاریخ تأسیس بانک شاهنشاهی و ظهور نهاد پول اعتباری مدرن در ایران دوره قاجار، نمونه برجسته‌ای از نظریه هابر (۲۰۱۱) در خصوص وابستگی نظام بانکی به ساختار سیاسی است. همان‌طور که هابر استدلال می‌کند، ناتوانی در شکل‌دهی به یک نظام بانکی پشتیبان رشد، ناشی از الگوهای حاکم بر ساختار قدرت است؛ در ایران قاجار نیز، این نهاد به جای یک بستر دموکراتیک و توسعه‌گرا، در بستر یک ساختار سیاسی استبدادی و تحت سلطه استعمار پیاده‌سازی شد.

مهمترین امتیاز بنیادی اعطاء شده به بانک شاهنشاهی، اجازه انحصاری انتشار اسکناس ایران برای مدت شصت سال بود. پیش از این در معرفی نظریه اجتماعی پول جفری اینگام (۲۰۲۰، ۲۰۰۴) خاطر نشان شد که خلق انحصاری پول، هسته مرکزی حاکمیت هر دولت است. پول اعتباری علاوه بر اینکه به عنوان یک کالای عمومی (یک فناوری اجتماعی) دارای قدرتی زیرساختی در جهت افزایش ظرفیت رفاه عمومی در جامعه است، واجد یک قدرت خودکامه نیز هست که نه تنها از داشتن و کنترل مقادیر متناهی از آن ناشی می‌شود، بلکه از توان خلق آن توسط عده‌ای بخصوص نیز ناشی می‌گردد؛ چرا که خالقان پول اعتباری به واسطه آن می‌توانند اراده خود را بر دیگران تحمیل نمایند. بررسی روند تاریخی انتشار اسکناس توسط بانک شاهنشاهی در ایران (جونز، ۲۰۱۳؛ عیسوی، ۱۹۷۱ و ابتهاج، ۱۳۷۱) به روشنی نشان می‌دهد که اعطای امتیاز انحصاری خلق پول اعتباری به این بانک عملاً به معنای واگذاری هسته حاکمیت اقتصادی قاجار به یک قدرت بیگانه بود. این امر چنان قدرت بلامنازع‌ای به آن بخشید که در طی چند دهه پس از اعطای این امتیاز، آن بانک را به یکی از بازیگران اصلی و تاثیرگذار صحنه تحولات سیاسی و اجتماعی و اقتصادی ایران تبدیل کرد. بازیگری که اتفاقاً نه به عنوان حامی و تسهیل‌کننده، که گاه و بیگاه در قامت عاملی مقاوم بر سر راه نوآوری‌های فناورانه و اقتصادی در جامعه ایران ظاهر شد.

با تأسیس بانک شاهنشاهی به عنوان بانک دولت، امید می‌رفت که سرمایه‌گذاری‌های خارجی جذب شده و سرمایه‌های راکد مانده داخلی گردآوری شده در راه توسعه اقتصادی و نوسازی صنایع ایران به کار گرفته شود (آنچه شومپیتر رسالت اصلی خلق اعتبار می‌دانست). همچنین انتظار می‌رفت فعالیت بانک به اصلاح نظام پول کالایی ایران کمک کرده و پشتوانه پول ایران را از استاندارد نقره، که ارزش آن هیچ ثباتی نداشت و مدام رو به

نزول بود، به استاندارد طلا تغییر دهد. دست آخر به ساخت زیرساخت‌های ارتباطی کشور از جمله اصلاح راه‌ها، توسعه بنادر و ساخت راه‌آهن سراسری در کشور کمک کند (عیسوی، ۱۹۷۱؛ جونز، ۱۹۸۷؛ قربانیان، ۱۳۹۰؛ شاهی، ۱۳۹۵؛ دهقان‌نژاد، ۱۳۸۶ و سیدشکری، ۱۴۰۰). در عمل امتیاز بانک شاهنشاهی نه تنها هیچ‌کدام از این اهداف را برآورده نداشت، بلکه با گسترش خلق پول اعتباری و توزیع سوگیرانه آن به نفع بنگاه‌های تجاری خارجی و تامین مالی قوای انگلیسی در ایران، منجر به تحمیل تورم و تضعیف نهادهای مالی سنتی و از جمله ورشکستگی صراف‌های بزرگ گردید. در اینجا، برخلاف نگاه خنثی اقتصاد نئوکلاسیک به پول، می‌توان شاهد تجلی کامل مفهوم پیوند نقدی فرگوسن (۲۰۰۱) بود؛ جایی که پول نه ابزاری برای تسهیل مبادله تجاری، بلکه ابزاری برای اعمال قدرت سیاسی امپراتوری بریتانیا و کنترل ساختارهای قدرت در ایران بود.

پژوهش حاضر نشان می‌دهد که به جای بهره‌مندی از قدرت زیرساختی پول اعتباری، قدرت خودکامه ناشی از خلق انحصاری آن به‌عنوان مهم‌ترین مزیت بانک شاهنشاهی، در کنار سایر عوامل ساختاری از جمله افلاس اقتصادی، نابسامانی زیرساخت‌های ارتباطی، ناکارآمدی و فقدان مشروعیت اقتدار سیاسی، نفوذ امپریالیسم خارجی و بالاخره نبود سیاستی روشن و اراده‌ای قوی برای توسعه اقتصادی، به این بانک توانی فراتر از یک بنگاه صرفاً اقتصادی اعطا کرد. از سوی دیگر از آنجا که تجربه عملکرد بانک شاهنشاهی، اولین مواجهه ایرانیان با نهاد بانکداری مدرن بود، چارچوب ادراک بازیگران نهادی در سطح کلان از عملکرد و قدرت بانکداری مدرن عملاً بر اساس این تجربه شکل گرفت.

در نهایت، فراتر از ملی‌سازی صنعت بانکداری، کارکردهای اقتدارگرایانه این نهاد، به‌ویژه به واسطه خلق پول اعتباری، توسط دولت‌ها، تقریباً در تمامی دوره‌های بعدی، شناسایی و حتی تقویت شد. یکی از پیامدهای توسعه‌ای مهم تسلط چنین درکی از نهاد بانکداری مدرن را می‌توان در گرایش بی‌پایان دولت‌های ایران به چاپ اسکناس و مدیریت اقتصاد بر اساس دستکاری نرخ تورم مشاهده کرد. گویی دولت‌ها پس از بازپس‌گیری هسته حاکمیت خود از استعمار، همچنان خوانشی اقتدارگرایانه از پول را حفظ کردند. به عبارت دیگر، جامعه و اقتصاد بحران‌زده ایران همچنان از افزایش تورم و پیامدهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آن، حتی در عمیق‌ترین دوره‌های رکود اقتصادی، رنج می‌برد. می‌توان استدلال کرد که این وضعیت تحت تأثیر انحراف تاریخی در درک کارکردهای توسعه‌ای بانکداری مدرن قرار دارد. اصلاح این انحراف، مستلزم بازاندیشی اساسی در نحوه مواجهه

با این نهاد کلیدی و کارکردهای اقتصادی و اجتماعی آن است. چنین بازانديشي بيش از هر چيز بايد بر زدودن ظرفيت يگماگرايانه در دريافت فعلي از نهاد بانکداري به مثابه ابزار صرف اعمال قدرت، در ميان حکمرانان و نخبگان جامعه ايران متمرکز باشد.

کتابنامه

- آبراهامیان، پرواند (۱۳۸۹). *تاریخ ایران مدرن*. ترجمه محمد ابراهیم فتحی. چاپ نوزدهم، ۱۳۹۸. تهران: نشر نی
- آدمیت، فریدون (۱۳۵۶). *اندیشه ترقی و حکومت قانون (عصر سپهسالار)*. چاپ دوم. تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی
- ابتهج، ابوالحسن (۱۳۷۱). *خاطرات ابوالحسن ابتهج*. به کوشش علیرضا عروضی. چاپ اول. تهران: انتشارات علمی
- افقه، س. م، دارابی، م، و علم، م. ر. (۱۴۰۵). بررسی تاثیر بینش و نگرش ناصرالدین شاه بر ترقی اقتصادی ایران عصر قاجار. *تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران*، ۱۵ (۱)، ۳۸-۱. <https://doi.org/10.30465/ehs.2026.52780.2059>
- پورمند، ح. ا، و ابراهیمی، س. (۱۳۹۹). ضرورت‌های اجتماعی پیشرفت فناوری در ایران در سایه تقلید شاهان قاجار از مغرب زمین (مظفرالدین شاه). *تحقیقات تاریخ اجتماعی*، ۱۰ (۱)، ۹۳-۱۲۰. <https://doi.org/10.30465/shc.2020.27660.1983>
- پیکتی، توماس (۱۳۹۶). *سرمایه در سده بیست و یکم*. ترجمه: ناصر زرافشان. چاپ اول. تهران: موسسه انتشارات نگاه
- دهقان نژاد مرتضی (۱۳۸۸). "بازخوانی نقش بانک استقراضی در اقتصاد ایران"، *کنجینه اسناد*، ۷۷، ۱۵-۳۲.
- دهقان نژاد، مرتضی (۱۳۸۶). "بانک شاهنشاهی و مساله توسعه نیافتگی در ایران". *تاریخ روابط خارجی*، ۳۳، ۱۶۸-۱۹۲.
- رجایی، ع. (۱۳۹۳). *موانع اجتماعی-فرهنگی تشکیل شرکت و تأسیس کارخانه در ایران عصر قاجار. تحقیقات تاریخ اجتماعی*، ۴ (۸)، ۹۹-۱۲۳.
- رضازاده سارابی، ص. (۱۴۰۱). بازآفرینی اندیشه اقتصادی و سیاسی میرزا ملکم خان به میانجی نظریه «توسعه ناموزون و مرکب». *جستارهای تاریخی*، ۱۳ (۱)، ۲۰۷-۲۳۲. <https://doi.org/10.30465/hcs.2022.41197.2615>
- سیدشکری، خشایار (۱۴۰۰). "تعارض منافع در بانک شاهی و آثار آن بر اقتصاد ایران". *فصلنامه تاریخ و تمدن اسلامی*، ۳۷ (۱۷)، ۱۲۵-۱۴۳.
- سیف، احمد (۱۳۹۷). *نگاهی با دوربین به اقتصاد ایران (از مشروطه تاکنون)*. تهران: نشر کرگدن

- شاهدی، مظفر (۱۳۹۰). "رقابت بانک شاهنشاهی ایران با صرافان و بازرگانان ایران در دوره قاجار". فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ۱۲(۴۶)، ۱۲۹-۱۵۸.
- شاهدی، مظفر (۱۳۹۵). "فراز و فرود بانک انگلیس در ایران و خاورمیانه". فصلنامه گنجینه اسناد، ۲۶(۴)، ۸۰-۶۴.
- شاهدی مظفر (۱۳۸۴). "گزارشی درباره استمهال و کمیسیون مختلط در دوره جنگ جهانی اول"، گنجینه اسناد، ۵۸-۶۳.
- شاهدی مظفر (۱۳۸۶). "رقابتهای بانک شاهنشاهی و بانک استقراضی روس در ایران" (۱۸۹۰ - ۱۹۱۴ م / ۱۳۰۸ - ۱۳۳۲ ق)، تاریخ معاصر ایران، ۴۲، ۴۷-۷۶.
- شاهدی مظفر (۱۳۹۹). "رقابت بانک ملی ایران با بانک شاهنشاهی ایران و فرایند واگذاری امتیاز نشر اسکناس به بانک ملی ایران (۱۳۱۳-۱۳۰۷ش)". تاریخ روابط خارجی، ۸۳، ۴۵-۶۹.
- طالبان، محمد رضا (۱۳۹۱). جستارهای روشی در علوم اجتماعی. تهران: انتشارات پژوهشکده امام خمینی
- عظیمی، فخرالدین (۱۳۹۷). بحران دموکراسی در ایران، ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی و بیژن نوذری. چاپ ششم. تهران: نشر قطره
- عظیمی، میکائیل (۱۴۰۰). مالیه روح مشروطه است، بازخوانی نقش مستشاران آمریکایی در اصلاح نظام مالی ایران. تهران: نشر نهادگرا
- علیزاده بیرجندی، زهرا؛ نادی، زهرا (۱۳۹۱). "بررسی گوشه‌هایی از سیاست بانکداری بریتانیا در ایران و هند". فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ۱۳(۵۰)، ۹۱-۱۱۳
- فلور، ویلم (۱۳۹۴). تاریخچه مالی-مالیاتی ایران از صفویه تا پایان قاجار. ترجمه: مرتضی کاظمی یزدی. تهران: نشر تاریخ ایران
- فوران، جان (۱۳۹۷). مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب/اسلامی. ترجمه: احمد تدین. چاپ هفدهم. تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا
- قربانیان، محمد (۱۳۹۰). "زمینه‌ها و بسترهای تشکیل بانک شاهنشاهی در ایران". تهران: فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ۱۳(۴۹)، ۱۳۷-۱۵۴
- مته، رودی؛ ویلم فلور و پاتریک کلاوسون (۱۳۹۶). تاریخ پول در ایران: از صفویه تا قاجاریه. ترجمه جواد عباسی. تهران: نشر نامک
- مجد، محمد قلی (۱۳۸۷). قحطی بزرگ (۱۲۹۱-۱۲۹۶ش/۱۹۱۹-۱۹۱۷م). ترجمه: محمد کریمی. تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی
- محمدی، ا. و ثمره حسینی، م. (۱۳۹۸). برات‌های تجارتي عصر قاجار (بررسی تاریخی و سندشناسی). تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، ۱(۱)، ۱۷۳-۱۹۴. <https://doi.org/10.30465/sehs.2019.4097>

بانک شاهنشاهی و پول اعتباری مدرن ... (ابوالقاسم شادمان پور و دیگران) ۷۷

منکیو، گرگوری (۱۴۰۲). *اقتصاد کلان*. ترجمه: حمیدرضا ارباب. چاپ دهم. تهران: نشر نی

مؤمنی، م.، دهقان‌نژاد، م.، و زمان‌نژاد، س. (۱۳۹۰). واکاوی قرارداد ۱۲۳۷ هـ ایران - انگلستان. *جستارهای تاریخی*، ۱(۱)، ۸۹-۱۰۴.

ناطق، هما (۱۳۷۱). *بازرگانان در داد و ستد با بانک شاهی و رژی تنباکو (بر پایه آرشیو امین‌الضرب)*. چاپ دوم. تهران: توس

وزین فضل، م.، و قنبری کلاشی، ص. (۱۳۹۰). *تعمیر و توسعه راه تهران - قم در دوران قاجار*. *تحقیقات تاریخی اجتماعی*، ۱(۲)، ۱۰۱-۱۲۳.

- Bharier, J. (1971). *Economic Development in Iran 1900-1970*. London: Oxford University Press
- Bonine, M. E. (2016). *The banknotes of the Imperial Bank of Persia: an analysis of a complex system with catalogue*. Ed. Jere Bacharach, New York: American Numismatic Society
- Bostock, F. (1989). "State Bank or Agent of Empire? The Imperial Bank of Persia's Loan Policy 1920-1923". *Journal Of Persian Studies*, Vol. 27 (1989), pp. 103-113
- Calomiris, C. W., & Haber, S. (2014). *Fragile by design: The political origins of banking crises and scarce credit*. Princeton University Press.
- Carruthers, B. G. (2005). "Money and Society: New Interdisciplinary Perspectives". *Sociological Forum*, 20 (4): 643-649.
- Coll 28/16 'Persia; Imperial Bank of Persia; relations with the Persian Government' . (1931-1935). [Digitized archival file]. India Office Records and Private Papers (Reference IOR/L/PS/12/3412). British Library. Qatar Digital Library .http://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_1000000000602.0x0003c5
- Davis, A. E. (2017). *Money as a Social Institution, The Institutional Development of Capitalism*. NY: Routledge
- Ferguson, N. (2001). *The Cash Nexus. Money and Power in the Modern world, 1700-2000*. USA: Basic Books
- Ferguson, N. (2008). *The ascent of money: A financial history of the world*. Penguin.
- File 1329/1910 'Persia: Imperial Bank (Seistan Branch)' . (1904-1910). [Digitized archival file]. India Office Records and Private Papers (Reference IOR/L/PS/10/176). British Library. Qatar Digital Library. http://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_1000000000419.0x000045
- Haber, S. H. (Ed.). (1997). *How Latin America fell behind: Essays on the economic histories of Brazil and Mexico*. Stanford University Press.
- Haber, S. H. (2011). Politics, Banking, and Economic Development: Evidence from New World Economies. In: *Natural Experiment of History*, ed. Jared Diamond and James A. Robinson. USA: Harvard University Press: 88-119.
- Ingham, G. (1996). "Money is a Social Relation". *Review of Social Economy*, 54(4), 507-529. <https://doi.org/10.1080/00346769600000031>

- Ingham, G. (2008). *Capitalism: With a new postscript on the financial crisis and its aftermath*. Polity.
- Ingham, G. (2004). *The Nature of Money*. Cambridge UK: Polity Press
- Ingham, G. (2020). *Money. Ideology, History, Politics*. Cambridge UK: Polity Press.
- Issawi, C. P. (1971). *The economic history of Iran, 1800-1914*. The University of Chicago.
- Jones, G. (1987). *The History of The British Bank of the Middle East, Banking and Empire in Iran*. UK: Cambridge University Press
- Jones, G. (2013). "The Imperial Bank of Iran and Iranian economic development, 1890-1952". In *Entrepreneurship and Multinationals Global Business and the Making of the Modern World*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
- Katouzian H. "The Significance of Economic History, and the Fundamental Features of the Economic History of Iran". *Iranian Studies*. 2005;38(1):149-166. doi:10.1080/0021086042000336573
- Marashi A. "Rich Fields in Persia": Parsi Capital and the Origins of Economic Development in Pahlavi Iran, 1925–1941. *Iranian Studies*. 2023;56(1):61-83. doi:10.1017/irn.2022.20
- Martin, F. (2013). *Money: The Unauthorized Biography*. New York: Alfred A. Knopf.
- Memorandum as to Persian Government loans*. (1910, October 17). [Digitized archival document]. India Office Records and Private Papers (Reference IOR/L/PS/18/C120a). British Library. Qatar Digital Library. http://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000833.0x00010c
- Orlean, A. (2020). Money: Instrument of Exchange or Social Institution of Value? In: *Institutionalist theories of money*, ed. Pierre Alary, Jérôme Blanc, Ludovic Desmedt and Bruno Theret. Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Ricks, J. & Liu, A. H. (2018). "Process-Tracing Research Designs: A Practical Guide". *Political Science & Politics*, 51(4), 842-846.
- Soucek P. (2001). "Coinage of the Qajars: A System in Continual Transition". *Iranian Studies*. 34(1-4):51-87. doi:10.1080/00210860108701997
- Theret, B. (2020). An Interdisciplinary Approach to Money as Cultural Capital and Total Social Fact. In: *Institutionalist theories of money*, ed. Pierre Alary, Jérôme Blanc, Ludovic Desmedt and Bruno Theret. Basingstoke: Palgrave Macmillan.